

ИМ. А.С. ПУШКИНА

ШЫН

№4
(19194)2019 чылдың
январь 17
четвергХүннүн үнери — 08:47
Ажары — 16:32
Хүн дурту — 07:45

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Хүннүн медээлери

ХООЙЛУГА АТ САЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 11-де Тыва Республиканың Дээди Суду (парламентизинин) хүлээп алган. ТР-ниң Конституция судун дүжүреринде Хоойлуга ат салган. Бо документ ат салган хүнден эгелээш 10 хонук ичинде күштүг апаар. Ооң соонда ТР-ниң Конституция судунга сайгарып көөрүгү туруп келзе, ону федералдыг суду-дүрүмгө үндэзилеп шиитпирлээр. Тываның Конституция суду 2003-жылдан тургустунган. Ол үеден бээр Конституция суду чүгүл 53 херекти сайгарып келген. Конституция судун тударынга Тыва Республика чылдың-на 30 сая рубльди келдирип келген.

КРЕЩЕНИЕНИ БАЙЫРЛААР

19-та Крещение байырлалы. Тыва чылдарда эртип турганы ыштык. 18-тен 19-че дүңезинде Кызыл-Хаак оруунда 3 дугаар километрде элтин ээтпээнде Улуг-Хемниң дожун тургаш кылган тускай эштин черге крещение байырлалының кол ёзулалын кылар. Ынаар хоорайның «Кызылхоор» бодурулгезинин 5 автобузу январь 22-ден 22 шактан хондур январь 19-та 05 шак 20 минутта чедир сугга тургаштып, крещение алып күзүлдиг кылар-дедир аргыштырар. Ооң иштин-автотур «Хоочуннар бажыңы» автобустан, 2 автобус «Южный» райондан халыыр. Кайы-даа талаже үс өртээ 15 рубль болур дээрзин чылдың мэриясы дыңнаткан.

ШАГАА БЕТИНДЕ

Тываның үндэзин культура төвү биле оркестрнин коллективтери 28-те дүштекин 12 шакта Тос-Шагаа бетинин харга каттанып кылар ёзулалынче кызылчыларны, кылчы коллективтерини, чонну чарар.

МУҢГАШ ЧАРЫЛДЫ

Муңгаш чарылды, Шагаа келди» деп орүзүлгү байырлалдың концертин кылчыларны болгаш аалчыларны турар. Солун концерт Тываның культуру төвүгө февраль 4-те 17 болур. «Тыва», «Хүн-Хүртү», «Чир», «Алаш», «Тыва кызы» бөлүктөр биле чонга байыр чедирип аян

ла хүн Тываның В. Көк-оол ат-жүм-шии театрына Национал оркестрнин солун концерти болур. Аңаа үндэзин культура төвүнүн кол-и янзы-бүрү национал оюннарны аастаар.

С ДЫЛГА ОЛИМПИАДА

15-те Республиканың лицей-адынга орус дылга школачыларның олимпиадазының регион чар-олуп эрткен. Аңаа республиканың 9-тан 11 класстарның кчилери 54 кижи киришкен. Олимпиада Тыва Республиканың өөредилге эртем сайыдының оралакчызы Хардикова байырлыг байдалга кылар, киржикчилеринге чедишкенин үзүз.

Олимпиаданың түңнелдерин «Тыва Республикада Бүгү-россияның школачының олимпиадазы» сайтыга (tyva.ru) салып дыңнадыр.

Москвада чаңгыс чер-чурттугларывыс

ТЫВА ЭМЧИЛЕРНИНГ ХУРАЛЫ

Москвада тыва эмчилер, сургуулдар.

2018 чылдың декабрь 15-те Россияның Н.И. Пирогов аттыг геронтология төвүгө Москвада тыва эмчилеринин болгаш медицина дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилеринин IX хуралы болуп эрткен.

Хуралды тыва эмчилер Ассоциациясының үндэзилекчизи, медицина эртемнеринин доктору, профессор, геронтология төвүнде салбыр эргелекчизи Вячеслав Ондар база спикер — нейрологияның Н.Н. Бурденко аттыг национал медицина-шинчилел төвүнде ординатор эмчи Байыр Домбаанай олар ажыткан. Москвада «Тыва землячествонун» директору Лодой Хо-мушку байыр чедирген. Н.И. Пирогов аттыг медицина университетинин сургуулу Марина Кенден (ассоциацияның амгы үеде даргазы) Ассоциацияның 2018 чыл-

да кылып чоруткан ажылының түңнелин, А.И. Евдокимов аттыг МГМСУ-нун стоматология факультетинин сургуулу Эртине Салчак «Шу-де Дент» деп стоматология талазы-биле телевилелинин ажил-чорудулгазының түңнелин илеткээнер.

Медицина эртемнеринин кандидаты Ч.Т. Салчак «Онкоурология аарыгларын амгы үеде херел чыры-биле эмнээринин аргалары», медицина эртемнеринин кандидаты фтизиатр эмчи М.М. Кызыл-оол «Туберкулезтун эң берге айтырыгларын шиитпирлээринге фтизиатр эмчинин роль-дузазы», терапевт-реаниматолог эмчи А.К. Кечилек «2017 чылда рак аарыгларын чыл дургузунда өлүп-хораар таварылгаларның анализи», В.И. Кулаков аттыг НМИЦ АГП-нин патологоанатом эмчизи С.Х. Биче-оол «Үрениң солагай плевразында лимфангиома» дээн чижектиг кончуг солун эртем-практиктиг илеткелде-

ри-биле хуралдың киржикчилерин таныштырганнар. Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожуун-нарга хөй чылдарда ЛОР, педиатрлар чораан эмчи З.Ш. Донгак эмчи практика-зындан «Доораланган чашты божутканым» деп берге болгаш солун таварылганы, медицина темазына шүлүктөрүн номчаан. Хөгжүмнүг чапсарда салым-чаянныг эмчи, сургуулдар ырлашкан.

Бо хуралга Тыва-выста медицинаның кайы хире хөгжүп турарын таныштырганы солун-даа, кончуг үезинде-даа болду. Чүл дээрге арга-дуржулгалыг Тывага элээн ажилдапкан эмчилеринин өзүп оран аныяк эмчилер-биле амгы үеде медицинаны эртем-биле холбап ажилдаарының чугулазын айтып, эге эмчи базымнарындан-на эмчи кижинин дыка харыс-салгалыг болу-рунче, эмчи мергежилин хүннүн-не байы-дып чоруурунче кыйгырганы дыка чугула.

Зоя ДОНГАК.

Улуг чедишкinnen

БҮГҮ ТЫВАНЫНГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Январь 15-те Кызылдың аэропортунга Бүгү-российи «Чаа Сылдыс-2019» мөөрейге киришкеш, көрүкчүлериң үнелелин алган тиилекчилерни уткаан. Айдыңмаа, Ажык-маа, Адыган, Аңгырак Айы-жыларны ада-иези, дөргүл-төрели, эш-өөрү, башкылары улуг өөрүшкү-маңнайлыг уткуп алганнар.

Ыраажы угбашкылар өң-баазын шарлар, туктар, плакаттар туткан хөглүү аажок уткуп келген тыва чонун өөрүшкүнүң карак чаштары-биле база өөрүп четтиришкениң мөгейи-биле хүлээп алганнар. Бүгү тыва чонга, смс-бадылаашкына үнүн берген мөгейикчилеринге, чаңгыс чер-чурттугларына чыгычымчак сөстери илереткеннер. Оларның өөрүшкүзүнүн бир дугаар сөстери «Бистиң тиилелгевис бүгү Тываны-дыр!»

Угбашкыларның ада-иези уругларын изиг сүттүг шайы-биле уткуп хүлээп алганнар. Ачазы ТР-ниң культуразының алдарлыг ажил-дакчызы Михаил Айыжы уруглары мөөрейге кирип чоруптарга, чаңгыс-даа хүн уйгу-дыш чок, сагыжы аарып турганын чугаалааш: «Чону чоорган, хөйү хөйлең» деп чиге-ле сөглээндир. Ылап-ла чону кончуг-дур» — деп өөрүшкүзүн илереткен.

Теледамчыдылганың көрүкчүлериң бадылаашкыны-биле Айыжылар 95313 үнү алгаш, тиилекчилер болганын чүгүл түңнел дамчыдылгада билип алганын дамчытканнар. Олар «Чаа Сылдыс-2019» мөөрейинин кубогу биле 1 сая рубль шаңнал алганнар. Ол шаңнал акшазы тускай көрдүнгөн акша болганда, ону чогадыкчы бөлүүнүн сайзыралынче чарыгдар дээрзин угбашкыларның бирээзи Адыган дыңнаткан.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың
Баштыңының
Хүндүлел бижи-биле
шаңнаарының
дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Плюс Информ» солунунун корреспонденти Ирина Борисовна КАЧАННЫ;

журналистиканың хоочуну Анна Джимовна ХАДАХАНЭНИ шаңнаар

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2019 чылдың январь 11
№ 11

Тыва Республиканың
күрүнө шаңналдары-
биле шаңнаарының
дугайында

Журналистиканы сайырадырынга кириген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле Хенче-Кара Сагдыевич МОНГУШТУ шаңнаар.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «В.Кек-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджеттиг албан чериниң архивариузу Светлана Максимовна МУН-ЗУККА тыпсыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2019 чылдың январь 11
№ 12

Ээрбек сумузунда

МАГА ХАНДЫР ДЫШТАНГАН

Ээрбектин көдээ культура одаанга «Чаа чылдың кайгамчыы» деп оюн-тоглааны уруглар садының хайгааралында турбайн турар 6 харга чедир чаштарга эрттирген. Уругларны моорлап келген чылдың «эле-ри» хаванчыгаш оолдары «Ниф-Ниф», «Наф-Наф», «Нуф-Нуф», Соок-Ирей, Харжыгаш ойнадып хөглеткен. Каас-чараш идик-хеп кеткен 27 чаштар «Лимпопо», «Бичии өдүрөктерниң танцызы», «Ламбада» деп самнарны күүседип, мага-хандыр хөглеп, чигирзиг белектерни алган. Байырлалга эң чогаадыкчы маскарда костюм-нерлиг чаштарны база демдег-лээн. I черге Тажы Саая (хаван оглу), II черге Арияна Куулар (гном), III черге Норбу Хомушку (гном) төлөптүг болганнар.

Байырлалды Ээрбек суму чагыргазының деткимчези-биле эрттирген. Сумунун чагырга даргазы Салбакмаа Хүрең-оол уругларга амы-хууда ойнаарактарны, чигирзиг белектерни саткан. Ээрбектин албан черлери база аныяк өг-бүлелер Жанна, Эрес Ондарлар, Аяс Ооржак биле Чо-дураа Кара-оол хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, эки өөрөдигелиг уругларга чигирзиг белектерни сөннээнер.

Ая САРЫГ-ООЛ,
Ээрбектин көдээ культура
одааның директору.

Тыва Республиканың
Дээди Хуралының комитет
даргазы Виталий Бартына-
Сады-биле бистиң кор-
респондентивис ужуражып,
ажыл-агыйжы чугааны кыл-
ган. Ону мооң адаанда пар-
ладыыс.

— Виталий Монгушович, садыг-саймааларга арага аймаан садып-сайгарарының үе-шагын кызыгаарлап, эртенгиниң 11 шактан дүш-текиниң 3 шакка чедир садар болгаш дыштаныр хүннерде шуут сатпас деп тускай хоойлуну хүлээп алганындан бээр чыл эрткен. Ол хоойлунуң амыдыралда боттанып турарына хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Хамык-ла багай чүүлдерниң болуп, үнүп кээп турарының кол-ла дөзү арагалаашкында. Ону амыдыралдан тода көрүп болур. Кем-херек үүлгедиишкенинде даа, өлүрүүшкүн-чидиришкенинде даа ооң хайы-биле болуп турар. Ынчангаш ол багай чорук-биле демисешпес аргажок. Бистер хоойлу-дүрүм ажилдакчылары болганыыста, арагага болгаш арагалаашкына удур демиселди күштелдирери-биле аңаа удур хоойлу-дүрүмү шынчырадыр апар бис. Байдалды чавырылдырары-биле чаа хоойлуну чыл бурунгаар хүлээп алганының ужуру-даа ында. Шынап-ла, арага аймаан садыг-саймааларга 11 шактан 3 шакка чедир садып-сайгарып болур, оон орайтаарга болгаш дыштаныр хүннерде, байырлалдар хүннеринде шуут садып болбас кылып каан бис. Оон аңгыда кайы-бир хоорай азы суур, сумуга онза байдал тургустунган таварылгада арага аймаан садарын шуут хоруп каан болгай. Эгезинде чамдык кижилер аңаа таарзынмай турар сеткилин илередип турган, ынчалза-даа чоннуң хөй кезии ону шын шиитпир-дир деп билип турары өөрүнчүг.

— Редакцияга база эге дээр-резинде ат салбаан-даа болза, арага садарының шагын кызырганынга удурланган чагаалар кээп турган, телефон-биле долгааш-даа удурланган сеткилин илередип турган таварылгалар турган чүве.

— Ол дээрге чүвени чедир бодавайн чоруур, чер-чуртунуң адын бодавас, тыва нациязы дээш, кижилерниң кадыкшылы дээш сагыш човавайн чоруур кижилерниң ажылы-дыр ийин. Үстүнде чугаалашканыыс чаа хоойлуну хүлээп алганының соонда, байдал ам кандыг апарганын сайгарып көрээлиңер

ХООЙЛУНУ ХҮЛЭЭП АЛГАНДА БЭЭР ЧЫЛ ЭРТКЕН

даан. Ниитизи-биле байдал өскерлип, арагалаашкын чавыр-лып эгелээнин сан-фактылар ба-дыткап турар. Арагалаашкынның уржуундан кем-херек үүлгедиглери эрткен чылдың 12 айның дургузунда элээн кызырылган. Ылаңгыя найысылал Кызылды алгаш көөр болза, ол дыка илдең. Чамдык районнарны чижекке ап көрээлиңер че. Мөңгүн-Тайга кожуунда кем-херек үүлгедиишкенинде үжөн ажыг хуу кызырылган-дыр. Ооң мурнунда 100 ажыг кем-херек үүлгедиишкенинде демдеглеттинген турган болза, ам барык чартыныга чедир эвээжээн. Өске-даа кожуун, сумуларны алыр болза, эки талаже өскерилгелер бар.

— Бо үениң дургузунда кем-херек үүлгедиишкенинде саны өскөн кожууннар бар бе?

— Бар. Чаа чыл байырлалдарында кижиниң амы-тынынга айыыл чедирген алды аар кем-херек үүлгедиишкенинде үжү Би-Хем кожуунга болган-дыр. Ында арага-биле демисел сулараанының бадыткалы ол ышкажыл. Кожуунда чажыды-биле арага садып турар черлерниң саны көвүдээн, а хавырганы дыка эвээш болган. Ынчангаш демиселди күштелдирер сорулганы муниципалдарның мурнунда шынчыгызы-биле тургускан.

3800 кижиге кем-херек үүлгедиишкени дээш туттурган. Оларның аразында 2564-ү ажыл чок кижилер болуп турар. Ооң мурнунда шииттирип, хосталгазын казыттырып чораан кижилер болган кем-херек үүлгедиишкенинде 50 хуузуң үүлгеткен болуп турар.

Улуг дүвүрелди болдуруп турар чүүл назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедиишкенинде өскени. Оор херекке 95 кижиге онаажып турган болза, ам 165. Үптээшкн дээш 19 кижиге буруудаттырып турган болза, ам 30. Чыдыг чашпан-биле холбашкан херектерге 25 элээдилер онаажып турган болза, ам оларның саны 38 четкен. А ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, 2017 чылда 234 элээди кем-херекке онаажып турган болза, 2018 чылда — 289 кижиге.

Моон кандыг түңнөл үндүрүп болурул? Кижизидилге ажылын күштелдирери чугула болуп турар-дыр. Ол өг-бүледен эгелээри чугаажок. Долгандыр турар кижилерниң, девискээрниң байдалы уругга улуг салдарлыг болур. Ынчангаш ада-ие, уасток төлээлери, инспекторлар, башкылар демнежип алгаш, назы четпээннер-биле ажилды шынчыгы кичээнгейге ап, холга алырын үе негеп келген.

— Автомобиль кырында көжүп чоруур посту тургускан болгай, ооң ажылының үре-түңнөли кандыг болуп турарыл?

— Ындыг чаңгыс пост көжүп ажилдап турар. Чөпшээрел чокка садып-сайгарары-биле кири сөөрткөн 40 ажыг тонна спирт холумактыг араганы туткан факт-барымдаалар бар.

Ооң кадында-ла 1267 садыгдан 24 тонна алкоголь аймаан хавырган болуп турар. 46 кижини спирт холумактыг араганы садып-сайгарып турганы дээш херекке онааган. 2763 чолаачыга машинаны эзирик башкарып чорааны дээш 94 сая рубльдиң торгаалын онааган. Чаа чыл байырлалдарының бүдүүзүнде Тываже кирип олурган 700 ажыг литр спиртни Ак-Довурактың полиция ажилдакчылары хавырган. Ниитизи-биле алырга, Кызыл биле Чөөн-Хемчик кожууннарда араганы чажыды-биле садар чоруктарга удур демисел бедик деңнелде чоруп турары демдеглеттинген.

— Сөөлгү үеде хоругдалга олурган кижилер хосталып үнүп келгеш, аныяктарны дедир сургап, хоругдал черин анаа-бир чурттап болур чер деп суртаал чорудуп турар апарганы чазак, чагырга черлеринге-даа чажыт эвес боор аа, Виталий Монгушович?

— Улуг дүвүрелди болдуруп турар база бир айтырыг ол-дур. Чазак деңнелинге чедир ол айтырыгны чугаалажып тур бис. Хоругдалга олуруп чораан кижилер-биле ажилдың кошкак болуп турары ол-дур деп көөр апар. Олар элээдилерниң, аныяк кижилерниң бажын дедир төөредип, хоругдал дээрге эр кижиниң эртер оруу-дур деп угаадып турар. Борта чон удур туржур ужурулуг. Боттарының-на чаңгыс чер-чурттугларының, дөргүл-төрелдериниң амы-тынынга чедип, базынчактап эттеп, соп, берттик-межел кижилер кылып, мал-маганын оорлап, үптөп, хунаап турганы дээш херек онаап, домзактадып чорудупкан кижилерни — чонувустун дайзыннарын чүге амдажыдып турарыл? Кым амдажыдып турарыл? Чурттакчы чон боттары амдажыдып турар ышкажыл. Оларга аъш-чем, акша-төгерики чыгып деп чүү чүвөл ол?

Бир эвес хоругдалдан үнүп келгеш, буруузуң, частырыын миннип, ам бодандым, ам частырыг кылбас мен, шын ажилдап-чурттааин деп кээп турар болза, ындыг кижини деткивейн канчаар.

Уасток төлээзи, суму чагырыкчызы хоругдалдан үнүп келген кижилер-биле ажылынга хамаарыштыр чон хуралынга, чон чыгыжыга отчедун берип турарын чурттакчылар чедип алыр болза эки. Чурттакчы чон база хоругдадып чорааннарның аайында олурбайн, чүге бис оларга дээш акша чыыр ужурулуг бис, чүге бистен ол азы бо кижиге акша негеп турарыл дээрзинге хамаарыштыр айтырыгны тургузуп, билдиришкенин бижири ужурулуг. Ынчан олар амдажыбас. А отчедун бээр кижилер база олар-биле ажылын херек кырында шынчырадыр ужурулуг.

— Улусчу дружиналарның болгаш хөй-ниитиниң ажылынга хамаарыштыр үнелелден берип көрүңерем.

— Россия Федерациязынын

Чазаа чаа хоойлуну алган болгай. Бир эве дружинаның кежигүнү хулуулгезин күүседип, озал-ондакка таваржы, ооң эргелеринге социалдык тургузар. Кол күрүнө реестринге демд турар ужурулуг. Ынчангаш дружинаның ажылын идепкейжидип болур ы. Албан организацияларны тукчулары мону өөрөн болза эки. 4 муң ажыг улусчу дружиналарже хаканы эки үлегер болуп, санын улам көвүдеди дээрзинге идегел улуг.

— Арагадан катап эмнедип турар кижиге реабилитация төпт чорудуп турар-дыр. О терниң ажылының ш ооң ажыктыгы кайы хулууп турарыл?

— Мен бодаарымга ла ындыг төптерниң үре-түңнөл чок артып. Ооң орнунга Кызыл хоорай мэриязының үлегерин э эзириктер сергедир чер тургузары чугула. Кызыл, риктер сергедир чер аж эгелээнден бээр соок к дүне-хүндүс кудумчуга, дожап өлүр чоруктарны кызырылган.

— Организастыг кем үүлгедиишкенинге хама тыр тайылбырдан көрүңерем, Виталий Монгушович?

— Мал оору дээрге чү Дөмей-ле организастыг херек үүлгедии-дир. Ча тары оорлаар, өскелери черинге чедирер, оон өск садып-сайгарар. Арага база-ла ындыг, чамдык лер кири сөөртүр, чамдык чашпанны чамдыктары чамдыктары дажыглап ч рер, өскелери садып-сай Тывада организастыг кем- үүлгедиишкениниң үш хө бо-дур.

— Чугаавысты доозура, номчукчуларывыска гаш республиканың чурт чыларынга чүнү чагып, к силер, Виталий Монгушович?

— Ажылыыс аайы-биле тер ТР-ниң ДХ-ниң депутат болуп-чогуур хоойлу, доку саавырларны хүлээп ап т бис, ооң күүселдези чуртт чоннуң киржилгезинден, ола идепкейинден дыка хамаар болгай. Амыдырал-чуртта ста четпестерни эдип, багай дарлыг чүүлдер-биле демис күштелдиреринге чонувустун санал-оналы улуг рольдуг. чангаш хоорай, суур, суму б кем-херек үүлгедиишкени биле, арагалаашкын-биле миселди соксаш кынмайн ч дуп, быжыг сагылга-чурум үлегерлиг суур, суму деп а чедип алыр дээш ажилдаа күзээр-дир мен. Ону чедип а болза, ажилдап-чурттаары шаптык турбас.

Светлана БАЛЧ

Удуртукчуга сөс

Эрткен 2018 чылда Тываның культура адырынга кандыг онзагай болуушкуннар болганын, үнүп келген чаа чылда кандыг сорулгалар салдынганын дээш өске-даа культура адырынга хамааржыр айтырыгларны ТР-ниң культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы **Лилия Потапова** Дамбаа-биле чугаалаштывыс.

— Эрткен чыл республика-культура-массалыг хемчегер-биле элбек чыл болган. Чаңгыя Тываның В. Көк-оол тугай национал хөгжүм-шиитири база Тываның ойнааттар театрының ажылын иделеп болур. Регионнар таш делегей аразының халлааларын быжыглаар соңа-биле Тываның театрлары тымкыяның болгаш Железгорск хоорайның театрларыне удур-дедир гастрольдар-организастан. Ол ышкаш олдун Убсанур аймааның культуру хүннерин Тывага организастаны база онзагай болган. Театр Улан-Батор хоорайга делегей чергелиг моно шиини фестивалына киришкеш, «Инстадрама» деп шиизин аалгаткан.

— Национал болгаш ойнааттар театрларында аңгыда счу театрларыныс, национал оркестр дээш өске-даа чодыкчы коллективтеривис?

— Ийе, Тыва салым-чаяан кижилер-биле байлак чурт. Тываның национал оркестри егей чергелиг «Сибирьниң егейи» деп этниктиг хөгжүм таш каасталга-шимелде фестивалына киришкеш, лау-атка төлөпиг болду. Ол таш салым-чаяанның ажы-деривис кайы хөй. Эрткен чы-«Россия — хөй националыг чурт» федералдыг төлөвилелдинде кирип турар «Карусель» каналга «С дорбым уттом, иши» деп теледамчыдылгага штилер. Кижикергеш чаптап аарланыр-дыр.

Таш чонукчуларыныс адыкчы ажил-ижин чүге болбазыл. Ус-шевер чонукчулары Александр анмааның, Хеймер-оол актың база Юрий Ооржактың дарын Омск хоорайга дел-Тываның бир онзагай даш чараш уран чүүлүн өске ар улуг сонургал-биле өп көөрлер.

Россияның үрер хөгжүм стрлериниң Белгородск азынга болган параданга

ТЫВА — САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ КИЖИЛЕР-БИЛЕ БАЙЛАК ЧУРТ

• Интервью

Тываның ааттыг үрер-хөгжүм оркестри чедишкенин киришкен. Тывавыстың чоргааралы «Саян» ансамблиниң коллективни черчуртун бүгү делегейде алдаржыдып турар болгай. Эрткен чылын база Европа чурттарына делегей чергелиг фестивалдарга киришкеш, тиелелгелиг келдилер. Адаар болза ам-даа хөй.

— Эрткен чылын улуг культура-массалыг хемчеглер база хөйү-биле эрткен болгай?

— Чүгле эрткен чылын ниитизи-биле республиканың девискээринге 2 сая кижикиржилгелиг 45000 ажыг хемчеглер эрткен. Оларның 60 хуузу делегей, регионнар аразының база республика чергелиг хемчеглер. Чижээлээрге, «13 хамның кыйгызы», К. Тамдын аттыг делегей чергелиг чогаадыкчы лаборатория, «Хөөмей — Төп Азия чоннарының культуразының онзагайы» деп делегей чергелиг симпозиум, ус-шеверлер аразына «Мөңгүн кержек» фестиваль-мөөрей, «Үстүү-Хүрээ» фестивалы, «Хүндүткелдиг Тыва» деп турисчи делгелге, ивижилер фестивалы дээш өске-даа.

Эң-не ужу-уткалыг, көрүштүг болуушкуннар база болгулаан. Ол дээрге Тывага Моолдун Убсанур аймааның хүннери, Россияның камгалал сайыды С.К. Шойгунун кубогу дээш бүгү армейжи спортчу оюннар, «Дайынчы ралли», ХКД чурттарының камгалал сайыттарының улуг Саммит чыыжына Тываның бүгү чогаадыкчы коллективтери, хөгжүмчүлер болгаш экскурсоводтары киришкен. Саммит хүннеринде Национал музейге

РФ-тиң Камгалал яамызының Россияжи Армияның 100 чылдаанынга тураскааткан көжүп чоруур делгелгезин база камгалал сайыды С.К. Шойгунун хуу делгелгезин Тываның аалчылары болгаш чурттакчы чону көөр аргалыг болган. Ол делгелгелер дыка хөй кижилерниң сонургалын оттурган.

Сентябрь айда театр болгаш концерт сезоннары эгелзэн. Филармонияның юбилейлиг сезонунун ажыдышыны эң-не көрүштүг болган. Ыраккы Терехөлге үрер хөгжүм оркестри, а Эрзин кожунга национал оркестр концерт сезоннарын ажитканы тус черниң чурттакчыларына улуг белекти сөңнзэн.

Эрткен чылдың октябрьдан эгелзеш, чыл төнчүзүнге чедир Кара-кыс Номзатовна Мунзуктуң 100 харлаан оюнга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер (уран номчулга, тыва ырылар мөөрейлери) эрткенин билер бис.

Чыл төнчүзүнде бир улуг онзагай болган хемчег — Театр чылының байырлыг ажыдышыны. Аңаа дыка хөй кызылчылар, найысылалдың аалчылары театр уран чүүлү-биле чоок таныжып, сонургаан.

— Чоокку чылдарда Тываже дыка хөй сураглыг артистер, өске хоорайларның театрлары аалдап кээп турарын тыва чон улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап турар.

— Россияның Культура яамызының база ооң сайыды Владимир Ростиславович Мединскийниң амы-хууда деткимчези-биле «Улуг гастрольдар» база «Россияның культуразы» деп федералдыг төлөвилелдер боттанып турар. Ол федералдыг төлөвилелдерниң ачызы-биле тыва сценага Россияның база даштыкы чурттарының сураглыг хөгжүмчүлери болгаш чогаадыкчы коллективтери чаңгыс эвес удаа оюн-көргүзүүн бараалгаткан. Ол дээрге Москваның «Мюзик-Холл» театры, Моссовет аттыг театр, Калмыкияның Национал театры, «Тува Джаз Бэнд» бөлүүнүн үделгези-биле америк ыраажы Калил Уилсон, Санкт-Петербургтун «Зазеркалье» уруглар театрының режиссеру А.Петров-биле ужуражылга-концерт дээш оон-даа өске.

— Тывада туризм кайы хире сайзырап турар ирги, Лилия Потапова?

— Эрткен чылда мурнадыр сорулгалыг бир угланышкын — туризмни сайзырадыры. Чыл дургузунда регионнар болгаш улустар аразының харылзаазын быжыглаар угланышкынның хөй-ле турисчи солун хемчеглер эрттирген. Ол дээрге делегей чергелиг «Тыва-Моол-Хакасия» деп информастыг тур, Хакасиядан, Красноярск крайдан, Бурятиядан база Моолдун Убсанур аймаандан эксперттерниң киржилгези-биле «төгерик столду» организастан. Аңаа ТР-ниң Культура яамызы биле Моолдун Убсанур аймааның Бойдус болгаш туризм яамызының аразына бот-боттарына ажыктыг кады ажылдажылганың дугуржулгазына атты салган.

Мындыг ажыктыг хемчеглерниң ачызында Тываже кээр туристерниң саны чылдан чылче көвүдөп эгелзэн. 9 айның көргүзүү-биле Тывага 79121 кижитуристел келген (2017 чылдың көргүзүүндөн 11 хуу бедик).

Бүдүн чыл дургузунда кожуннарже турисчи сонургал кайы хирезин билип алыры-биле рейтингилер чорудуп турар бис. Ооң түңнелинде туризм талазы-биле эң-не тергийн кожуннарга Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Таңды, Тожу кожуннар болгаш Кызыл хоорай хамааржыр.

— Көдээ культура албан черлеринде, клубтарда байдал кандыгыл?

— Сөөлгү каш чылдарда федералдыг деткимчениң ачызында көдээ культура албан черлери улуг материалдыг дузаны ап келген. Чижээлээрге, эрткен чылын 19 көдээ культура бажыңнарына 8 сая 360 муң рубльге 14 комплект сцена хеви, 5 комплект үн аппаратуразы, 3 комплект чырык дериг-херексели, 600 сандай, 2368 креслону саткан.

Чөөн-Хемчиктин, Улуг-Хемниң, Барыын-Хемчиктин, Өвүрнүн, Эрзинниң, Мөңгүн-Тайганың улусчу театрларына чырык болгаш үн дериг-херекселдерин, театр креслоларын, даараныр машиналарын, ниити ыры станоктарын база светодитут экраннары саткан. Дериг-

херекселден аңгыда улусчу театрларга чаа шиилер тургузарын база акшаландырган. Чижээлээрге, Улуг-Хем кожунунун улусчу театры «Даңгына Ай-кыс» деп кончуг чараш, көрүштүг шиини тургускаш, Кызылга кээп чонга бараалгатканын билер бис. Ол ынчан дыка улуг үнелелди алган.

Чүгле клубтарга эвес, уран чүүл школаларына база деткимчени көргүзүп турар. Сарыг-Сеп, Мугур-Аксы база Хандагайты суурларның уран чүүл школаларына 17 сая 030 муң рубльге хөгжүм херекселдерин саткан.

Чыл санында эки ажылдыг культура албан черлери болгаш культура ажылдакчыларын байырлыг байдалга шаңнаары чаңчыл болган. Ажылдакчыларга 50 муңун, албан черлеринге 100 муңун сертификаттарын тывыскан. Мындыг үнелээшкинер, шаңналдар ажылдакчыларның моон-даа соңгаар эки ажылдаар хөй-аъдын көдүрер, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүр.

Федералдыг акшаландырышкыннар культура адырынга канчаар-даа аажок улуг деткимчени көргүзүп турар. Эрткен чылын 150 сая рубльге 5 чаа көдээ клубту база 7 көдээ клубтун капиталдыг септелгезин чоруткан.

— Чаа үнүп келген чылда Культура яамызы кандыг сорулгаларныг ажылдап эгелзэн ирги, Лилия Потапова?

— Бо чылды Россияда Театр чылы кылдыр чарлаан болгай, ынчангаш аңаа хамаарышкан бүгү-ле хемчеглерни боттандыра бистиң бир кол сорулгавыс. Ол ышкаш РФ-тиң Президентизиниң №204 чарлынында 2019 чылда 1-ден эвээш эвес виртуалдыг концерт залын тургузары, 2020 чылга чедир модельдиг библиотекалар тургузары, 2019 чылда республикага немей 6 чаа клуб тудуу болгаш капитал септелгелер чорударыдыр. Федералдыг грантыларга база «Амыдыралым, ынакшылым, чоргааралым», «Санныг экономика», «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Дүк» деп губернатор төлөвилелдеринге киржири база ол ышкаш Тес-Хем кожунга улуг делегей чергелиг «Авамга тураскааттым» деп фестиваль-мөөрейни эрттирери көрдүнгөн.

— Интервью бергениңер дээш четтиргеним илеретпишаан, чай чок, чогаадыкчы ажыл-ижиңерге чедишкиннерни күзедим.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН).

ИХЯ дыңнадып тур

ШООДАЙДА БАЛЫКТАР

Россияның ИХЯ-зының орук-патрульының ажылдакчылары Тес-Хемнун девискээринге «УАЗ-39034» лыг автомашинаны хынаары-биле алырга, ооң кожунга 12 шоодай (2550 санныг пелядь), 19 четки чо-лолаачызы 1951 чылда төрүттүнгөн Артыгның чурттакчызы шоодайда тар болгаш четкилер оонуу эвес, ары кижизиниң, Кызылга садып-сайы-биле чедирип бээрин дилээнин бырлаан.

Нун биологтук байлаан чөпшээрел жыглап чораан барымдаага хамаар хыналданы чорудуп турар.

ХЫНАЛДАНЫ ШЫҢГЫЫРАТКАН

2018 чылда Тывада турар хоругдал черлеринче 6,9 кг наркотиктиг бүдүмелдерни, 104,8 литр спирт холуксаалыг суксун аймаан, 96 мобильдиг телефоннары кириер дээн оралда-жышкыннары туткан.

Кеземче яла күсселдезин эрттирер албан черлеринде кеземче херзэн эрттирер чорук кижилеринче дөргүл-төрелдериниң, эш-өөрүнүн кириген аъш-чем продуктуларын, таакпы аймаан шыңгыы хынап эрттирер турар дээрзин кижикүрүзү билип алыр ужурул. Чижээ, херзээн кижикүрүзү ителге изоляторунда төрелинге дамчыдылга кириген. Саа-зын хаптыг сок иштинде наркотиктиг бүдүмелдер ораап каан чеди хап сүп-каан

болган. Хоруглуг чүүлдерни каразыттырган, буруудаттырган, шииттирген кижилерге дамчыдарын оралдажып турган хамаатыларга 4 кеземче херзэн оттурган, 10 таварылгада административтиг протоколду долдуруп, торгоалга онааган.

ХАЙГААРАЛ ДЕП ЧҮЛ?

Кеземче ялазын эрттиргеш, хосталып үнүп келген кижикүрүзү катап кем-херек болгаш эрге-хоойлу хажыдар чоруктар кылбазын дээш, профилактиктиг ажылдарны чорудуп турар. «Хоругдал черлеринден хосталган кижилерге административтиг хайгаарал дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр судтун шиитпирин ёзугаар ону боттандырып турар. Иштики херектер органнары хосталган кижикүрүзү каш айлар дургузунда

демдегеп, хайгаараар ужурул. Бир эвес хайгааралда турар кижикүрүзү өске бажыңга чурттаар апарган болза, полицияга албан дыңнадыр.

Кызылдың 37 харлыг херзээн чурттакчызына ындыг хевирлиг административтиг хайгаарал адаанга турган. Ынчалза-даа ол июнь айдан эгелзеш, демдегледип келбээ, чөптүг чылдагаанын тайылбырлаваан, кири бижидилге кылдыртпаан. Ынчангаш бо хамаатыга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 314.1 чүүлүнүн 1 кезээ-биле «Административтиг хайгааралдан ойталааны азы федералдыг хоойлуга дүүштүр судтун доктаадып каан кызыгаарлаашкынын хөй удаа күүсетпээни» дээш кеземче херзэн оттуруп, ителгени чорудуп турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Рынок болгаш амыдырал

КОЛЛЕКТОРЛАР ДЕП КЫМНАРЫЛ?

Бо хүнде «коллектор» деп сөстү кижилер бүрүзү дыңнаан боор оң. А кредитке өрелерлиг кижилер олардан бужурганып анчыгызынар, харын-даа коргуп сестир чадавас. Чүге дизе бо мергежилдин кижилери-биле ужура-жып таныжар чылдагаан кажан туруп кээрл дээр-ле төлөттинмээн кредит өреси-ле болгай. Россияның чамдык регионнарында коллекторлар хоойлу-дүрүмге дүүшпес, эмин эрттир каржы, айыылдыг үүлгедиглерни кылып турар апарган. Кижилерни эмнелгелерге кирип эттеп соккан, чоок улустарына кыжыган, бажың-балгадын өрттөткен дээш оон-даа өске. А Тывада, ааскежик бооп, ындыг коргунчуг таварылгалар болбайн турар.

Россияда кредит өрелерин төлөттирип эгидер кылдыр ажилдап турар организацияларның — коллекторлар агентилелдеринин ажил-чорудулгазын албан езузу-биле бүрүткээн. Олар банкылар-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Чээли берикчилери кредит организациязынга өрелерин төлөвейн турар кижилерни дугайында медээлерни коллекторларга дамчыдып бериптер, а олар ол кижилерге барып, өрелерни негээр. Коллекторлар агентилелдеринин ажилдакчыларының шалыңы өрелиг кижилер-биле ужуражып чугаалашкан соонда, оларның төлээн өрелигинин түнүндөн хамааржыр. Азы өскээр чугаалаарга, эгиткен акшаның түнүндөн элээн каш хуунун коллекторга шалың кылдыр төлээр. Коллекторнун эрге-хүлээлгелерин хоойлужудуп доктаадып каан. Аңаа хамааржыр чүүлдер болза: өрелиг кижилер дугайында, оларның ажил-агыы, өгбүлезинин кижигүннеринин дугайында медээлерни чыыры болур. А кажан херек ужурулг медээлерни чыып алган соонда, коллекторлар кредит алыкчызы-биле ужуражып, ооң өрелигин дугайында чугаалажып, ону чогуур үезинде төлээрин, а бир звес төлөвөс болза, ооң уруктары кандыг болурун сагындырып тайылбырлаар ужурулг.

Ынчалза-даа херек кырында байдал көнгүс өске: коллекторлар банкыларда өрелиг кижилерге дүне-хүндүс-даа дивейн үргүлчү долгап, кыжанып, харын-даа күжүн дөгөп, кемдедир эттээн таварылгалар болганчок болулаар. Шак ындыг чоруктар хоойлуга удур дээрзин сактып алыры чугула, ынчангаш банкының клиентилери хоойлу-дүрүм хажыдыкчыларын судче берип, оларның-биле хоойлу езуугаар демисежир эргези бар.

ӨРЕЛЕРНИ КОЛЛЕКТОРЛАРГА КАНДЫГ АРГАЛАР-БИЛЕ ДАМЧЫДАРЫЛ?

Өрени коллекторларга чүгле ийи арга-биле дамчыдып болур:

1. Чээли алыкчызының өрелин сада-ры. Кредит бээр организация клиентилеринин өрелин коллектор организацияга садыптар. Ынчан кредит алыкчызы коллекторларга өрелиг кижилер апар. Ооң өрелин садыпканының дугайында банкының ажилдакчызы аңаа дыңнадып каар.
2. Берге херекти өре негээр коллектор организацияга тодаргай үе-хуусаа дургунда хөлөзиге берип каары. Бо таварылгада хөлөзи дээш банк биле коллектор агентилелинин аразында керээни чарар. Өре негекчилерин хаара тудуп, банк кредит төлээр хүлээлгелерни хажыткан кижилер-биле демисежирин оралдажыры ол.

Коллектор организациязының сорулгазы — өрелиг кижилерни тодаргай үе-хуусаага чедир өрелин төлээр кылдыр албадаары. Хүлээлгези күүсеттинмес хире апар таварылгаларда херекти суд органдарына чорудар. Бир звес херекти судче чорускан болза, кредит берикчизи коллектор агентилелинин өре

тыртар хүлээлгелерин дүжүрүп кааптар. А өрелиг кижилер-биле демиселди улаштыр суд чорудуп эгелээр.

ХООЙЛУ-ДҮРҮМГЕ ДҮҮШПЕС ХӨДЕЛИИШКИННЕР

Бир звес өрелиг кижиге өре тыртар кижилер чедип келген болза, ооң-биле чугаалажыр бетинде кредит алган кижилер кымның-биле чугаалажып турарын, шын коллектор бе деп чүүлду ыяап-ла баштай билип алыры чугула. Акша негеп келген кижилер бодунун ат-сыын, ажилдап турар коллектор организациязының адын болгаш бодунун албан-дужаалын өрелиг кижиге таныштырып адаар ужурулг. А өрелиг кижилер таныштырган медээлерин шынның билип албаан шаанда, коллектор-биле чугаалашпайн барып болур. А ону билип алырда, организацияже долгааш, ооң ажилдакчылары-биле харылзажып чугаалашкан тодарадып, хынап ап болур.

Өре негекчизинин ажил-чорудулгазында РФ-тиң хоойлу-дүрүмнерин хажыдып болгу дег таварылгалар:

- өрелиг кижилер-биле чугаалажып тура, коллектор бодун таныштырбасы, албан-дужаалын бадыткавазы;

- өрелиг кижилер-биле бардам хөөнүг чугаалажып турары: адын дорт адап, «сен» деп чугаалажыры, ол ышкаш куду көрүп, базымчалаан хөөнүг чаңнаары;

- дүнелерде болгаш кара даң баштадыр телефоннап долгаары (22:00 — 06:00ш);

- өрениң хемчээлинин дугайында, төлээр турган үе-хуусааларының дугайында дээш өске-даа чажыт медээлерни өске кижилерге чарлап дыңнадыры;

- өрелиг кижиден акша-хөреңгини азы акша орунга өртөктүг чүүлдерни боду хууда алыры (кредит талазы-биле бүгүлө телевидерлерни ыяап-ла банк албан черинин бодунга төлээр ужурулг);

- өрелиг кижини түрү бастырып тургаш, кыжанып, кортпактап тургаш, өрени негээр;

- өрелиг кижинин ажилына барып, ажилдакчыны кезедирин дилеп, даргазынга кирери;

- өрелиг кижинин чоок төрели болгаш таныжар, билчир улустарынче кыжанып долгаары;

- өрелиг кижиге бир хүнде-ле элээн каш катап долгаары азы смс-чагаа чорудары.

Үстүнде адаттыгган хоойлу-дүрүмнерге удур чоруктар дээш хоойлу езуугаар шиидип, 5 чылга чедир хосталгазын казып болур. Эттеп соккан болгаш эттеп согар деп кыжанып турган коллекторлар эң-не шыңгы кеземчени алыр. Кижилер эттээн дээш Россияның хоойлузунда кеземче харысалгазы көрдүнгөн дээрзи билдингир. Коллектор-биле бажыңга-даа, ажилга-даа ужурашпазы-биле, чыылган өрелин коллекторларга дамчытканының дугайында банкыдан медээ алган дорзан, өрелиг кижилер коллектор организациязынга чедип, ооң төлээлери-биле боду барып ужуражыр. А байдалды ынчалдыр нарындатпазы-биле, банк өрени коллектор организацияларына дамчытпас кылдыр, кредитти үе-шаанда төлөп ап турары чугула.

КОЛЛЕКТОРЛАР-БИЛЕ КАНЧААР ДЕМИСЕЖИРИЛ?

Кажан бажыңга коллектор деп улус чедип келирге, оларның өре негеп келгени чөптүг бе деп чүүлду баштай-ла тодарадып алыр. Кредит ап тура, банк-биле чарган кредит дугуржулганы кичээнгейлиг номчуур. Ында коллектор агентилелин хаара тудары, аңаа кредит керээзинин дугайында медээлерни дамчыдары дээр чижектиг чүүлдер бижиттинген бе деп номчуп көөр. Бир звес керээде ындыг чүүлдер бижиттинмээн болза, өрелер талазы-биле айтырылганы чүгле банкының ажилдакчылары-биле сайгарып чугаалажыр. А чедип келген коллекторларга керээде ол дугайында

бижиттинмээн-дир деп тайылбырлааш, олар-биле улаштыр чугаалашпас.

А бир звес керээде өре негекчилерин хаара тудар эрге бар деп бижиттинген болза, бир-ле дугаарында, өре тыртарынга эргезин шынзыткан документизин негээр. Ол дээрже кредит организациязы-биле коллектор агентилелинин аразында албан езузу-биле шынзыттыгган дугуржулга болур.

Бир звес коллектор өрелиг кижиге телефон дамчыштыр долгап келген болза, телефон таварыштыр чугаа кылбайн, бажыңдан ырак черге ужуражыптарын чедип алыр, ол ышкаш ооң чоруктарының шынның хынаар дугайында дыңнадып чугаалаар. Ужуражып чедип келгеш, коллектор кижилер банк-биле чарган, ол ышкаш аттар, таңмалар салып шынзыткан дугуржулганы өрелиг кижиге көргүзүп таныштырар ужурулг. Бир звес коллектор ындыг керээни көргүзери күзевейн турар болза, өрелиг кижилер ооң-биле улаштыр чугаалашпайн баар эргелиг.

Өре негекчизи кыжанып, чөңгээлп турган таварылгада өрелиг кижилер юриске барып, юридиктиг дузаны ап, янзы-бүрү организацияларже, ол ышкаш коллектор агентилелинин бодунга ук коллекторга хамаарыштыр хомудалды кирип болур. Коллектор-биле чугаалажып тура, ыяап-ла үн бижидилгезин чорудар. Диктофонга азы телефонга бижидип алган ол чугааны, ол ышкаш өрелиг кижинин электроннуг адресинче коллекторнун чорудуп турган чагааларын черле бала-вас, чидирбес. Чыып алган шынзыдылга материалдарыңар соонда барып, полицияга азы судка херек апаар.

Эң-не кол сактып алыр чүүл — коллектор-биле чугаалажып эгелээш-ле,

бодун оожум алдынар. Өре негекчизи чеже-даа кыжанып, куду көрүп, турамык хөөнүг чугааланып турза, удур харылап, кыжанып алгыжарын канчап-даа черле болдурбанар. Чүге дизе коллекторлар суд үезинде ол чоруктарыңарны боттарыңарга удур ажыглаар боор. Ынчан оларның-биле судтажыры шуут нарын апаар. Улус-биле маргышпайн, бодун бүзүрелдиг алдынып, оожум-топтуг чугааланыры — хоойлу езуугаар камгаланырда херек чиик арга.

КРЕДИТ АЛБААН КИЖИГЕ КОЛЛЕКТОРЛАР ЧЕДИП КЕЛЗЕ КАНЧААРЫЛ?

Бо айтырыга харылаар бетинде, ындыг таварылга кандыг байдалда тургустунуп кээп болурун баштай билип алыры чугула. Ол дээрже:

1. Банкының ак сеткилдиг звес ажилдакчыларының киржилгези. Олар кижилерниң паспорттарының хоолгаларын алгаш, меге арга-биле кредиттер эрттирип алыр.

2. Паспортун чидирген азы оорлаан таварылгалар — чаа кредиттерге чедирер. Банкыларның ажилдакчыларының кичээнгей чогу-биле мындыг байдалдар болганчок тургустунуп келир. Мегечи, бузурукчу кижилер өске кижинин паспортуну биле кредит ап тура, чурукка тырттырып алза-даа, ооң дугайында медээлер чок болганы-биле, ону тызары берге болур. Ынчангаш паспортту өске кижилер ачыглап, ооң дузасы-биле кредит ап алганда, паспорттун ээзи кижилер чыылган кредиттиг апарганының дугайында элээн

каш үелер эрткенде, өре негекчилерден чүгле ынчал алыр. Хеп-хенертен өрелиг кижилер өре негекчилери-биле дөңдө, баштай кайы организация бергенил деп тодарадып алыр. Ооң соонда аңаа барган организациязының айыыл албанынга паспортун көргүскөн билдиришкенин билдирер. Паспортун чидирип турган барган таварылгада ол дугайында өре негекчилерниң аразында эргежок чугула документилерни алгаш, билдиришкенин кожуп

Документилерни сайгарып соонда, банкының айыыл чок баны шын өрелиг кижилер өске деп бүзүрелди алгаш, акша соксадыр ужурулг.

КОЛЛЕКТОРЛАРНЫҢ ДУЗА ЧОК ТЕЛЕФОНЧЕ ДОЛГО ЧОКУКТАРЫ-БИЛЕ КАНЧА ДЕМИСЕЖИРИЛ?

Коллекторлар-биле телефонлажып тура, өрелиг кижилер боду алдынар, хоойлу-дүрүмнерни элээн көрүлдүр чугаалажыр. Чугаала тофонга ыяап-ла бижидип ап туну чүүл сөөлүндө барып судтажып чугула херек апаар. Коллектор долгап турар телефон дугаа телефоннарда тускай «кара дүң» кирип алыр.

КОЛЛЕКТОРЛАРГА ХАМААРЫШТЫР ХОМУДАЛДЫ КИРИП БОЛУР

Коллекторларның хоойлу-дүрүмнерге чоруктары дээш дараазы ганизацияларга хомудалды кирип Росхереглелхайгаарал чери «гум» телефонун дамчыштыр дугуларны хүлээп ап турар;

прокуратура өре негекчилер хоойлу-дүрүмге удур чоруктары ырымдааларын хүлээп ап турар;

коллекторлар ассоциациязы лу-дүрүмнерге удур чоруктар гаш банкыларның клиентилер хүндүткел чок чугаалашканы дээш ының ажилдакчыларын шыңгы дил турар.

ӨРЕНИ КОЛЛЕКТОРЛАР ТӨЛӨП БОЛУР БЕ?

Өре негекчилери-биле чугаала тура, өрелиг кижинин билген турар чүгүлү база бир чугула чүүл: өре ак коллекторларның боттарына хуу-бес ужурулг. Чүге ындыгыл? Чүгү коллекторлар акшаны алырын өрени төлээн деп кандыг-даа шыңгы бижик бербес. Ынчангаш чеже-д төлөттинген болза, олар ооң соонда база өрени негеп чедип кээп болур

ТҮННӨЛДӨР

Ынчан кээрде коллекторлар-биле чаар демисежиринин дугайында үс бижиттинген сүмелерни өөренип келер кредит өрелерлиг кижилер дараа: чүүлдерни сактып алыры чугула;

коллекторлар-биле чугаалажып кижилерниң эрге-ажыктарын бо хоойлу-дүрүмнерни эки билирин көр кыжыган болгаш базымчалаан ырымдаларда чугааны ыяап-ла диктофонга бижидип, видеога тырттырып алыр өре негекчизинге хамаарыштыгуур органдарже хомудалды кирир кыжанып болгаш кортпактаа чоруктарга алыспас;

коллекторларның долгап турган фондугаарларын «кара даңзыже» кирип алыр;

юристерге чедип, юридиктиг дузаны алыр.

Кредит алыкчызы бүрүзү өрелерин шаанда төлээр деп чүүлду сактып ап чугула. Чүге дизе чеже-даа өре негекчилер өрелиг улусту шыжыктырарын сатса-даа, дөмей-ле оларның соонда приставы деп тускай мергежилдик кээп, өрелиг кижилерниң өңчү-хөреңгил тавар хавырып алгаш баар болгай.

Айлаана ООРЖАК БЕЛЕТ

2019 чыл – Күш-ажылчы кижиниң чылы

МАЛЧЫН ИЕНИНҢ КҮЗЕЛ-СОУУ

Ажыл-агыйжы ат-сураа Тыва-а тыргын бо ажыл-ишчи иениң к-салгалын бо удаада хандыр оптарып-даа канчаар. Ынчал-а-даа Дарисю Ивановна совет еде республиканың мурнакчы малчынарының бирээзи, делгем безин ажил-ижи-биле алдаржыдып тураан Иван Данзуруннуң уруу дээрзин база катап сагындырып аары черле артык эвес боор.

Дарисю Ивановна Кызыл ожуунуң Кур-Чер суурга сүт бол-аазырадыр цехти ажыдып, чондан инек сүдүн хүлээп ап, тыва нацио-нал ак чем аймаан бүдүрүп эге-рээш, ужуктап алганы ажыл-херээн лгыдарының угланышкынын арын илип каан.

Чылдың дөрт эргилдезиниң чылыг еринде чон сүттү элээн хөйү дужаар ту, а кыжын эвээжей бээр. Тыва кижидан тура ындыг болгай, инектерин аар төрүдөр, орай күзүн инектиң бызаазына арттырып бээр, деңгел салы шыырак кыш ашсын дээш, дан сүт садып ажылдаарга, орулга дуг эвес боор чорду – деп, Дарисю Ивановна чугаалап орду. – Кыжын сүт баазырадыр цехтиң ажылы база тели бээр. Бодум саар инек кодангы умза, цехтиң ажылы доктаавас дээш, угуксааның 20 хунажынын садып аргалыг болдум. Ол хунажынар, бо чылын төрүүр. Бодум база саар стерлиг кижид мен. Оларның-биле 50 хире инектен сүттү саап эгелээр. Кыштагда чылыг инек кажаазын уруп тур мен. Аңаа инектерни саап, у савалааш, суурда цехке аппарып баазырадыр. Цехтиң ажылын уруум аана Юрьевна удуртуп турар. Ыштаглаашкына чүү хире белетке-алганын айтырымга:

Кажаа-хораа чылыг. Кыжын кол чүве чеми болгай. 280 тонна сигенни, 100 а суланы мал чеминге белеткеп ал-ас. Тараа шөлүнде саваң база бар. Тагда кудуктан мал-маганын сугга-турар бис – деп, Дарисю Ивановна ылады.

айын сүт элбей бээрге, сметана, так, саржаг, тарак дээш өске-даа ак аймаан сүт болбаазырадыр цехке хөйү-биле бүдүрүп үндүрүп тура-Дарисю Ивановна дыңнатты. Оларны ркарларга, «Сайзырал» садыг төвүнге, «да» садыг бажыңына, рынокта арының садында чонга садып ту-Продукцияның шынарының экизиниң ткалы – ону бюджет черлери хүлээп алгени. Чижээлээрге, туберкулёз-гларынга удур республика диспан-таракты хөйү хүлээп турар, чүге е тарак эм-дом шынарлыг ак чем. алчынның турлаанга чеде бергеш, турар чериниң эптиин эскердим: л – Эрзин автомобиль оруундан эвесте, малды кыжын дагларга, а н Кара-Чыраага одарладып болур. агның турар черин ачазы шилип нин Дарисю Ивановна чугаалады ды каяа азырап өстүрүп болурун, ириктиң уг-шин хоочун малчын н эңдээр ийик.

рлаанга «Кара-Чыраа» деп турисчи

Дендир чараш малчыныс – теве.

баазаны Дарисю Ивановна уруглары-биле кады 2017 чылда тудуп, тургузуп алган. Турбаазаның дугайында чуруктарны көрүп, бижикини сонугурап номчааш, барык-ла бир чыл хире үе дургузунда маңаа оран-делегейниң аңы-аңгы булуңнарындан аалчылар кээп турганын билип алдым – Шагаан-Арыгдан эгелээш, кайда-чүде Шанхай, Италиядан бээр аалчылар кээп чораан. Оларның аразын-да Санкт-Петербург хоорайда чурттап, ажылдап чоруур Россияның улустуң ар-тизи Александр Васильевич Петров бар.

– Эртем-техника чеже-даа сайзырап, амыдырал дүрген чаарттынып турар болза, кижилер өгбелериниң малчын, тараачын чуртталгазын сонугураар боор чүве-дир. Тыва араттың чуртталгазы, ажыл-ижи колдуунда биезги хевээр ар-тып калган-на болгай. Бистиң аалывыс-ка даштыкы чурттардан, Россияның девискээрлеринден келген аалчылар, мал-маганывысты, аъш-чемивисти, тыва өгнү дыка сонугураар, чамдыктары аалга кезек када чурттакаар-даа боор чорду. Аңгы өг тип, аңаа аалчыларны уткуп хүлээп ап, хүндүлөп тургаш, оон-на турисчи бааза тургузар бодалга келди-вис – деп, Дарисю Ивановна чугаалап турду. – Баазаның ажылын уруум Елена Юрьевна Күжүгет башкарып, шуудадып турар кижид. Чоорту боттандыраар со-

рулгаларывыс бар. Туризм сайзыраан чурттардан келген азы хоорай чурттуг туристер чылыг-чырык, чаагайжыды туттунган оран-савага чурттакаар боор-ла болгай. Ынчангаш олар кыжын-даа чурттап болур чылыг өглер кылыр деп планнап турар бис. Маңаа берге айтырыг – электри энергиязы-биле хандырылга. Бо база чоорту шийтпирлеттине бээр деп бүзүрээр мен.

Малчынның турлааның болгаш турисчи баазаның турар черин долган-дыр көөрүмге, эң ылаңгыя кышкы үеде дыштанырынга дыка таарымчалыг чер чорду. Кедээ талазында дагдан шана-ктыг чуңгулап, дагның эдзэнге болгаш шынаага хаактап болур. Хоорай чурттуг суг кижилерге, оларның уруг-дарыын-га болза малчын аалда сонугуранчыг чүүлдер-ле хөй. Бети дизе, чаптанчыг чаш анай-хураганнар бажы дозуп, аът мунуп болур... Чаагайжыды кылдырган чылыг өглерни суг типтер болза, ыштыг-бустуг хоорайларның чурттакчылары маңаа кышкы дыштанылга хүннеринде тырлып-ла кээр боор деп бодаар чордум.

Аалчыларга сонугуранчыг болзун дээш, турисчи баазага теве садып алганнар.

– Чааскаан чалгаарааш, тояп чоруй баар, соондан сүрер улус-тур бис – деп, Дарисю Ивановна каттырып олурду.

– Аңаа чалгааранчыг болбазын дээш, кыс теве садып алдывыс.

Тевени көөрге-ле, агжагар-кегжигир амытан. Эрзиниң Бай-Дагның тежежиле-ринге барып чорааш, тевени, корга-корга, мунган мен. Саяктаар, кончуг-даа чымчак чоруктуг хөлге болду. «Кара-Чыраа» ту-ризм баазаныңа баргаш, тевени албан мунарын сүмелеп тур мен.

Бо баазага дыштанып тургаш, кижилер боттарына ажыктыг чүүлдерни безин кылып өөренип ап болур. Чижээ-лээрге, быштак, саржаг, чөпкөк кылырын билип алыр болза, амы-хууда амыдырал-га дыка ажыктыг.

«Крестьянское гостеприимство» деп улустар аразының агротуризм федера-циязының тургузукчуларының бирээ-зи Жан Мари Перье биле «Россияның эң чараш суурлары» ассоциацияның тургузукчуларының бирээзи болгаш пре-зиденти, К.А. Тимирязев аттыг кедээ ажыл-агый академиязының профессору, Александр Валерьевич Мерзлов «Ка-ра-Чыраа» турисчи баазага 2018 чылда чорааш, оң ажыл-чорудулгазын деткээн – быштак кылырының курстарына халас өөредир-биле Францияге чалаан.

Алдарлыг малчын Иван Данзуруннуң малчын ук салгалы каш кижид дээрзин база Дарисю Ивановнадан сонугура-дым. Дөрт кижид ачазының ажыл-ижин уламчылап чоруур болду. Улуг акызы Байыр Иванович арат ажыл-агыйлыг, Тес-Хемниң Шуурмакта Бай-Даг баарын-да «Дүктүг-Дыт» деп кончуг чараш черде чайгы турисчи баазаны ажыдып алган. Угбазы Саяна Ивановна биле честези Борис Дамбаевич араттар. Оларның уруу Чинчи Борисовна кырган-ачазы Иван Данзуруннуң Шагар-Ойттуг деп чайлаанда турисчи баазаны ажыткан. Нина Ивановна Данзурун ачазының малчын ижин салгап, арат ажыл-агыйны тудуп чоруур. Хуу мал ажыл-агыйы рес-публикага улам сайзырай бээрге, шаа барып Данзуруннуң малчын салгалы та чеже кижид боор!

Дарисю Ивановнаның сорулгала-рының бирээзи – тыва өглерни кылыры. Ёзулуг тыва өгнү ханазын, ынааларын хаактан чазаар, хараачазын хадындан ээр болгаш, ол кончуг чиик, ынчангаш көжер-дүжер амыдыралдыг малчын кижиге дыка таарымчалыг. Ачазы оол-дары-биле тыва өгнү кылып чорааннар. Оларның кылган ийи өөн Финляндияге садып чоруткан, бир өгнү Красноярск крайге садып алгаш барган. Ынчан-гаш тыва өг делегейниң Тыва ышкаш агаар-бойдустуг черлеринге херектиг дээрзи билдингир апарган. Тыва өглер бүдүрүлгезин организаастааш, оларны республика иштинге болгаш оон дашкаар сайгарарының аргаларын база Дарисю Ивановна бодап турар.

Ажыл-агыйжы, эрес-кежээ иениң күзел-соруу бүдүнгүр-ле болзун!

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

«Үш аккорд» мөөрей

АФГАНЫ ЫРЛАЖЫЫЛЫ

Кызылдың Улусчу чогаадыл-бажыңына Тываның аңгы-гы булуңнарындан вокал-струменталдыг ансамбльдер азынга мөөрей февраль 8-те луп эртер.

чылын хемчегни Афганистан-вет шериглерни үндүргенинден 30 чыл болган оюнга уткуштур-рер. Республиканың улусчу-дылга болгаш дыштанылга-база Тываның Культура яамы-өрейни шериг-патриотчу ыры-чонга тарадып, сайзырады-иле вокал-инструменталдыг-бльдерниң профессионал-лин бедидер, оларның аразын-кулга солчур, ансамбльдерниң-туарларын байлакшыдар со-ыг эрттирип турар.

ожикчи бөлүк бүрүзү мөөрейге-хөгжүм үделгези-биле ийи ыры-дир. Оларның бирээзи афган-ының темазы-биле холбаалыг-Февраль 8-те хүннүң бирги-ында мөөрейлиг кезээ эртер-из – гала-концерт. Мөөрейниң-инде дээди шаңналдың эди-

лекчизин, үш лауреадын болгаш тус-кай номинацияларның тергиннерин илередир. Киржикчилер 18 хардан өрү болурун организаакчылар дыңнаткан.

Бир дугаар «Үш аккорд» деп во-кал-инструменталдыг ансамбльдер аразына мөөрей 2017 чылда Кызылга эрткенин сагындыраал. Ынчан бир-ги черни Таңды кожуундан «Таңды-сынның эдээ» бөлүү алгаш, соктаар хөгжүм херекселин белекке алган. Эрткен чылгы мөөрейниң түңнели-биле бирги черге Чеди-Хөл кожуун-дан «Сайзырал» ансамбли төлептиг болган.

Кожууннарда вокал-инструментал-дыг ансамбльдер бо чылгы мөөрейге шудургу белеткенип эгелей берген. Тывада амгы үеде ВИА бөлүктөрнүң саны 20 чедип турар. Дириг хөгжүм-кежээинге чүгле афган дугайында ырылар эвес, бөлүктөрнүң хостуг-темага чаа болгаш чонга билдингир ырыларын көрүкчүлерге бараалгадыр.

Виктория АЙМАА,

Улусчу чогаадылга болгаш-дыштанылга төвүнүң парлалга-албанының специализи.

СПОРТЧУ ЧҮТКҮЛ

Сергей Ынаажыкович Ооржактың булуңу

ӨЛҮМДЕН АРТЫК КҮШТҮГ

Европаның, Россияның сумо хүрешке хөй дакпыр чемпиону, Тываның Начын мөгези Андрей МОНГУШ бодунуң чедишкениннериниң чажыдының дугайында мынчаар тайылбырлаан:

— Күзелим доктаамал мээң сайзыраарымга, тиилээримге идиг берип чоруур. Бодумнуң күзелимни «азырап-өстүрүп», күштелдирип чоруурум — сорулгамны чедип алырымның кол-ла даянгыыжы деп санаар мен. Сорулга чедип алырымга четчир, кандыг-даа улуг шаптараазынны азы кадыг-бергелерни ажып эрте бээр күштүг күзөл дугайында, бир-ле чүвени бүгү-ле сагыш-сеткил-биле күзээриниң дугайында чугаалап турарым ол. Мени шактан шакче, айдан айже, чылдан чылче спорт залынче чедирип турар күзөл дугайында аан.

Шын-на чугааладың, мөге! Кандыг-даа чылдагааннар турар болза, спорт залынче баарын үспейн турганнар тиилекчилер алаар улустар ол-дур. Хөй-ле сураглыг тренерлер бодунуң алдарлыг спортчузунуң дугайында мындыг эскеригни чугаалаарлар: «Ол бичиизинде спорт залга кымны-даа мурнай келгеш, кымның-даа сөөлүндө оон үнөр турган».

Олимпий оюннарынга дөрт алдын медаль чаалап алгаш чанып келген АКШ-тың сураглыг спортчузу Джесси Оуэнс-биле журналистер ужуражылга эрттирген. Эң-не баштайгы айтырыг мындыг болган:

— Канчап ынчаар шыдаптың, Джесси?

— Мен бодаарымга, — деп кайгамчыктыг спортчу харыылаан, — ол бүгү школага өөренип турумда эгелзэн чүве. Тренер бисти чыып алгаш, мээң кезээде сактып алганым сестерни чугаалаан: «Бис кым болурун күзей-дир бис, ындыг кижилер болур бис». Мен олче көргөш, алгырыпкан мен: «Кым болурумну мен билер мен! Делегейде эң-не дүрген маңнаар, чүгүрүк кижил!».

Киж көөр хевир-дүрүзү чок ол арган-дорган, кара кештиг оол мени тренер кичээнге ийлиг топтап көргөш, мынча диди:

— Джесси, ол дээрге кайгамчыктыг-ла өндүр күзөл-дир. Мен, шынап-ла, кажан-на ийик ындыг чүве дыңнаанымны билбес-тир мен. Ынчалза-даа чаңгыс-ла берге айтырыг бар-дыр ийин.

— Кандыг?

— Күзөлдөр, булуттар ышкаш, өрү дээрде бедик ужуруп чоруурлар, оларга чедер чада салып үнөр хире эр күзөл-соруктуг эвес болуңза, олар кажан-даа боттанмас.

— Ындыг чаданы канчаар тудуп алырыл?

— Сактып ал, Джесси: ындыг чаданы бичиилеп, тепкиштен тепкиш кылып үнүп тургаш, чоорту тудуп болур.

Шынап-ла, шынын чугаалаан. Тиилекчи кижиге чугула херек ийи чүүл бо деп санаар мен: күштүг күзөл болгаш хей-аът. Ийет, олар ийи хат-салгын-биле дөмейлер, угшии-даа, күжүнүң хемчээли-даа доктаамал эвес, а даңгаар-ла аай-дедир өскерлип туруп болур. Ынчалза-даа ол ийи бар болза, тиилелгеже орук ак болгаш чиик, эмин эрттир аар-берге ышкаш сагындырбас болур. Ынчангаш кайнаар, чүү дээш бар чыдарын кезээде күзеп, бодап чорууру чугула.

Күзөлдүн күжү. Мээң билирим бир мөге бар. Ооң-биле бир катап аэропортка таваржы бергеш, ужар шагывыс манап, хөөрежир аргалыг болган бис. Мөге чугаа аразында:

— Бир чылын Чаа чыл дүнезинде спорт

залга, хүрежир хевис кырынга удуп хонган мен — дээрге, кайгай-ла берген мен.

Карактарым безин улгадып келгенин мөге эскерип каапкан ышкаш болду:

— Чүге? — деп, сонугарга айтырдым.

Ооң харыызы меңээ эки адааргалды болгаш магадалды оттурган:

— Ол чылын ыяап-ла делегей чемпиону болур дээн күзелим күжү ындыг болган!

Бо мээң кончук хүндүлээрим мөге — хостуг хүрешке Олимпий оюннарының ийи дакпыр, делегейниң беш дакпыр чемпиону, самбо хүрешке делегей чемпиону Леван Тедиашилиниң чугаазы-дыр.

Бир бичии оолчугаш, спорт залче чүгле барып эгелей бергеш, «Чемпион болуксап тур мен» деп, бодунуң чурруунуң артынга бижип алгаш, эдилеп чораан чүве-дир. Ынчангаш ол бодунуң күзелинге өскерлиш чок арткаш, тиилекчи болган. Сөөлүндө штанга көдүреринге Олимпий оюннарының болгаш делегейниң хөй дакпыр чемпиону, «Гиннестин рекордтары» номче кири бижитинген В. Алексеев дээр алдарлыг спортчу болу берген.

Оон бир Арнольд Шварценеггер дээр сураглыг спортчу эң-не баштайгы маргылдаага киржип чедип келгенин мынчаар бижип турар: «Аштырып алгаш, чүгле чаңгыс-ла чүвеге идегеп арткан мен — мээң бо күзелим ышкаш күштүг күзөл бо өске спортчулар аразында кымда-даа чок. Боларның аразында «эң-не аш» киж мен мен. Тиилелге чедип алыр дээн күзелимниң мени от дег оя чип турганының аарышкылыын билип турдум».

Мындыг эскериг база бар. Улуг озал-ондакка, айыыл-халапка таварышкан улустарның аразында улуг күзөл күзеп чораан кижилер дириг артып турар. Күзөлдүн өлүмдөн-даа артык күштүг болуп турары ол-дур!

Кандыг-даа моондактар, бергелер, шаптараазыннар кижиниң күзелиниң күжүн басып шыдаас. Аштырып азы тиилеп үнүп келири чүгле кижиниң бодундан, ооң күзелинден, хей-аъдындан хамааржыр.

Америк тренерлерниң болган-на чок үлегер-чижек кылдыр чугаалап, бижип турар мындыг таварылгазы бар. Делегей чемпиону кижиге бир анык спортчу чедип келгеш, тиилекчи болурунуң чажыдын айтып бээрин дилзэн. «Ол чажытты билип алырынга белен мен дээрзинге ылап-ла бүзүрелдиг сен бе?» — деп, оозу ылавылаан.

Ынча дидиң бе дээн ышкаш болган соонда, хенертен чемпион ооң бажындан сирбектей туткаш, сугже кири идипкен. Демгизи баштай удурланып эгелзэш, «Мени сугдан коргар деп бодап турары чадавас» деп бодапкан, аайынга кирген. Ооргомойну аарып, тыныжы чедишпейн баарга, удурланып эгелзэн. Демгизи салбаан. Суг адаанда киж канчаар алгырар боор. Оон шыдажыр арга чок болу дээрге, буттары-биле тепкилени берген. Чемпион сугдан ону ушта сол келген.

Анык спортчу тыныш ап, дыштаны бээр-ге, айтырган:

— Баштай сугже бажыңны суптарымга, чүнү күзеп турдун?

— Чемпион болурун күзеп турдум.

— А сени сугдан ушта солтарым бичии-ле мурнунда чүнү кончук күзеп турдун?

— Чаңгыс-ла кири тыныптар агаар!

«Чаңгыс-ла катап кири тыныптар агаар күзеп турганың ышкаш кылдыр делегей чемпиону болур күзелиң күштүг алаар болза, ... Чемпион болур сен» — деп, тиилекчиниң чагызы ындыг болган.

Киж амытанниң хөйүнү, күштүг күзээн тудум улам күштелип ораы тывызыксыг. Күзөл боттаны бээр шынарлыг. Оон аңгыда амыдыралда кижини күзөлче апар чыдар орук ышкаш хаара тудукчу, солун чүү-даа чок.

Тоол домакта ышкаш буга-деге мыйызы буступ-дүжүп, борбак чүве чуглуп, калбак чүве хадып-даа тургай аан, «дески чүве чок делегейге» кудай-дээр баксырап, азып-даа, чаъс-харын бызап-даа, салгын-сырын ойнап-даа турзун. Амыдыралда бар-ла чүүлдер база өскерлип тургай аан: акшашалың, үе-шаг, сеткил-хөөн, аян ырлар-даа. Ынчалза-даа спортчу киж болганының тиилекчи болур дээн күзелиниң кажан-даа өскерлиш чок артары — мээң эң-не күштүг күзелим ол.

Баян-Таламның девискээрин шаг-шаандан ээлеп, чурттап чораан өгбелеримниң оруктарда басып эрткен истерин чидирбес дээш, өгбелеримден дыңнаан, амыдыралда херек кырында бадыткаттынган төөгүлерниң онзагай солун кезээнге доктаап көрейн.

Дараазында салгалдар билип чорзун дээш, амгы үениң өгбелери бис шыдаар шаавыс-биле чыып бижип кагбас болзувусса, чыды-даа чок чиде бээриниң кырында келген. Үжүк-бижити, эртем-билиг-ни шыдаар шаавыс-биле өөренип алган-дыр бис. Хүнүн бодап чурттап чорбайн, артывысче хая көрнүп, бурунгаар басып көрээлиңер, чаңгыс чер-чурттугларым.

Баян-Тала Тывада бир онзагай девискээр. Мал-биле холбашкан амыдыралдыг көшкүн чонум чурту Баян-Таламны моол дылдан очулдурарга, Бай-Чер. Ынчалдыр алдаржыдып кааны безин уjur-уткалыг. Ооң дагларында, ховуларында, шынаазында бойдустуң чайгаар үнген сүүзүннүг оът-сигени кадат мал одарладып өстүреринге дендии таарымчалыг. Ховуларында агы-кадар изиг оъттары, шынаазында медези, хем уннарында шыктарда сигени кезип төттүнмес. Одар малынга чугула херек сүүзүннүг кужурлары дөңгелчиктер баштарында көгжейип үнүп келгенин көөрге, таан-даа чараш ийин. Баян-Таламны малының эъди, сүдү ышкаш ындыг сүүзүннүг, амданның мал эъди, сүдү Тывада чок деп чугаалап болур. Наа-дым үезинде Баян-Таламны малының эъдин чон дораан садып алгаш баар.

Баян-Таламны үстүү бажында чер иштинден деже теп, өрү шурап агып чыдар кара-суглар каттыжып, хем болуп баткан унун дургаар ак талдар үнген боорга, өгбелеривис ол черни Ак-Тал деп адап алганнар. Кара суглар кыштың кандыг-даа соогунда доңмас, Кызыл-Хадыңның тараа шөлдөрүн шыва ап, булукталып кыштаар. Кызыл-Хадыңның ол кара-суглар уннарын колхоз, совхоз үезинде күчүлүг техникалар-биле уш-баш чок өскээр казып каапканы хомуданчыг.

Колхоз үезинде бо кара-сугларның каттышкан белдиринге суг дээрбези тургузуп алгаш, тараа тырттырып, далган белеткеп турган болгай. Техниктиг эртем институту дооскан, 23-ле харлыг оол (Михайлов) 1952 чылда Украинадан бистиң «Октябрь 30 чылы» колхозувуска ажылдап келген. Колхозтуң эң шевер дарганнары Монгуш Сазыг-оолду, Хүр-Баштыгны Михайлов дарга келдиртип алгаш, боду баштап, ол дээрбени кылдырып турганын ачам-биле магадап көрүп-даа турдум.

Тыва дыл билер эвес, Михайлов дарга чон-биле чугаалажырга, Сат Хунан-Кара орус дылдан тыва дылче кара сестер-биле очулдуруп чоруп турган. Үргүлчү аъттыг аалдар кезип, ажылдап чоруп тургаш, тыва дылды боду хостуг чугаалаар кылдыр Михайлов дарга өөренип алган. 1953 чылда колхозтуң отчеттуг хуралына илеткелин арыг тыва дылга кылганын чон магадап ханмаан чүве.

Кызыл-Хадында кара-суглар бажын Баян-Талага чурттап келген өгбелеривис, часкы тараа тарылгазы доозулган соонда, дагып, шажын-чүдүлгениң номналын номчудуп, улуг байырлап эрттирип, аъттарын чарыштырып, мөгелерин хүрештирип чорааннар.

Эң сөөлгү дагылга 1947 чылда болганын сактып олур мен. Ол найырга Шеминиң Арзылаң мөгези Чамыяң Куулар шүгген чүве. Кымның аъды эрткенин билбес-тир мен. Чимит-Доржу Байырович Ондар чарыш аъды муна берген чораан. Чарышка мунган аъды чер албаска, ону кым-чылап эттеп турганын безин көргөн болгай мен. Соңгу адазы Дембилдей оглумайлап соксадып турган чүве. Ынчан 7 харлапкан, школа назыны чеде берген мен.

1976 чылда «Октябрь 30 чылы» колхоз часкы тарылга чорудуп турда, кара-суглар баштарында оранчок ырак тараа тарыыр шөлдөн кара-суг деже теп үнүп, метр хире өрү шураан суг-биле карыш хире кадыргылар, ак-балыктар, шортаннар, бичии кидээ

Киж чурт

Амыдыралы эскеригле

байлаңнар кады үнүп кээ дыка солун таварылга бо Сонугарктар суурдан м барып көрүп, магадап турду улуг балыктарны тудуп ап-вус. Республиканың суг а чери-биле харылзашкаш, нерни келдиртип, көргүз чүве. Кандыг-даа онзага үндүрбээннер.

Кызыл-Хадыңның кедээ да ийи сүвүр баштыг Хайы даг бар. Ооң чоок-кавызы деңнежир даглар чок. Ооң б кыш, чай чок өрү шурап ү кара-суг бар. Бистиң өгб колхоз тургустунгуже чеди суг бажынга агын баглап, ар амзап, четтирип, Хайырака агын өргээш, «Өршээ, Хайы деп алгап йөрээп турганы өзүп келдим.

Бо кара-сугну өгбелер а геш, амданын аржаан сүүзү чугаалажырлар. Өскээрте кижилер ол сугну амзап суглардан ылгалдыг, тускай дыг амданын эскерип каар чангаш Баян-Таламны улуг ону чалап ижип чорааннар өзүп келдим.

Моолдун дайын бар чора шериглери Хайыракан дагг эрткен деп тоолчургу чугаа шеригниң турлап шивээзин бистиң Булуң-Терек суурувус эвесте ам безин бар. Кед Ак-Шат девискээринде да ооргазында Өөлөт арты деп арт база бар. Өөлөт шериг улаштыр Сесегелен ашкаш, таварты Ус-Аксынче бадыт өгбелеривис чугаалажыр чо

Моолдун улуг хүрээзинге өөрөнгөш, шажын-чүдүлгени «кумзат» эртемин дооскан Таламны Ээр-Хавак куулар төрөл аймаанга хамааржыраа Куулар дээр кырган-ачи суг-биле кыжын, чайын кожа хонуп чурттап чорду.

1946 чылда Шавыраа-Ку өг-бүлезинге мындыг таварылган. Ооң улуг уруу аалдар а ырап, чүрээ баскырааны с ийикпе, халып туруп берген. башкы өөн Хайыракан даг ба шурап үнүп чыдар кара-суг ч хондургаш, чүс бежен метр чер га шөйүп, өөнүн дүндүүндөн ки ай хире кара-сугга кактыргаш каң кадык кылдыр эмнеп алы ыаш шоргалары чоокка чедир берген чыткылаар чүве.

Эрткен чайын Иймениң Кум-аржааннап, дыштанып турумд артында хоорайлардан Ты аржаан сугларын шинчилеп эртемденер-биле бистиң ажилдакчызы Кара-кыс Доңг Аракчаа чедип келгеш, аржа хамык бүдүмелдерин соңгаарг чилээри-биле алгаш чоруттул

Хайыракан даг баарында сугларның шынарын шинчиле чагыгны Кара-кыс Доңгако кирип калдым. Бир эвес амд лын мээң чагымыны күүседип болза, харыызы дораан болд бир чыл эртип, 2020 чылда билд апаар-дыр.

Бодум бо Хайыракан даг ба да аржаанның ук-төөгүзүн өгбел дыңнап, аңаа кирип чораан б эм-таң шынарын кончук эки мен.

Ооң эм-таң шынарын кайы адап-сурап келген кижилер кирип, оларга халалыг хамчы дан адырып, Хайыракан даа «Өршээ, Хайыракан!» деп д чедир мөгейип, тейлеп чанар к аржаанывыстың девискээрин ча жыды тудуп, ажыын көре бээр бодумнуң үлүг-хуумну, арга-сум кады олурарым бо-дур, чонум, талажыларым.

Сарыг-оол СА Баян-Тала оглу, Республиканың Чогаалчы элелиниң киж

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЧАМНЫҢ
УГБАЗЫ

Мээң ачамның кады өрзөн угбазы Валентина Бегзиевна Монгуш башкы ижи. Өөнүң ээзи Василий Юдупенович-биле олар ам үндүлүг дыштанылгада, о чайын алдын кудазын эрттирген улус.

Амдырал-чуртталганың биле угбам-биле кады ийи республикадан дашкаар квал болгаш Курган хоорайларга келдиривис. Амдыралга даа турар, 10 чыл бурунгаар мнүң олгу озал-ондакка тагы берген. Курган хоорайга эрер апарган бис. Чыткан ки тургузуп эккээр, кончук-даа ирак эмнелге болду.

Аңаа чеде бээривиске, эмнелге музейинче бир эми бисти берген. Ында эмнелгениң үзүндөн аңгыда, сонургаан эм — аңаа эмнелгеш, сегип ат-сурагы кижилерниң үп четтиргенин илереткен тер бар болду. Ат салган илерин аразында мээң билим, таныырым Филлип Киров, Валерий Леонтьев дээш а-даа артистерниң аттары а-кады даштыкы чурттардан аатыларның ат салганын билбур.

Музейге угбам тыва хөгжүм эксели хомусту болгаш Кызыл айның чуруктарын көргүскен

открыткаларны белекке берди. Хомусту Ак-Довуракта чурттап чоруур дарга акыларым Олег, Өпей-оол кылдырып берген чүве. Өөрүп четтиришкен илереткен кончук кылын дептерге мээң угбам база адын салды. Оон меңээ: «Адың салып каг, төөгүге артар сен» — деп чугаалаарга, база адым салып каан мен.

Чанар үевис чедип келген. Билет садып алыры-биле демир-орук вокзалыңа келдиривис. Благовещенск баар поезди Абаканга чедир билеттерни садып алдымыс. Улаштыр Абаканче чоруур поездивис шагы эрте боорга, хоорайже үнүп, садылгар кезип чорупкан мен. Угбам вокзалга артып калган. Оон чедип кээримге, вокзал иштинде долдур хомус үнү чаңгылангып тур. Көөрүмге, угбам хомуска аялгалар ойнаарга, ону долгандыр он шаа киж чыгып алган дыңнап, көрүп тур.

Угбам хомузун салып кааш, бис тывалар-дур бис, силер кан-дыг нацияның төлээлери боор силер деп айтырарга, узбек, украин, кыргыз, орус, армян дээш янзы-бүрү омак-сөөктүг кижилер болган. Ол боду төрзөн Тываның каас-чаражын мактап, таныштырып олурарын көөрүмге, бир-ле өөреникчилерге кичээл эрттирген башкы киж-биле демей болган.

Бир украин херээжен киж-биле таныжып чугаалашкаш, бодунга чораан орус рубль-биле украин гривнаны орнажып алгаш, узбек, таджик оолдар-биле оларның

көпөөктерин солчуп алды.

Ортаагы Азиядан келген оолдар хөгжүм аялгага салымныг, ажык болгаш чугаакыр угбам-биле хөөрежип, боттарының өөрзөн сеткилин база чажырбадылар.

Угбам ол орнажып алган акша, көпөөктерин Кызыл кожуунун Сукпак суурда республиканың аграр лицейиниң музейинче дужаапкан.

Мээң угбам Валентина Бегзиевна ук лицейге национал культура кичээлдерин эрттирип турган киж. Лицейиниң директору Резада Тас-оол-биле музейни кады ажиткан улус.

Каяа-даа чорааш эскереримге, мээң угбам бодунун дугайында черле мактанмас, өскөн-төрзөн чериниң, Тываның дугайында, ооң каас-чараш агаар-бойдузун, тыва чоннун аас чогаалын мактап, бистиң республиканы билбес кижилерге таныштырып, чугаалап чоруур киж. Ынчангаш ол башкы мергелдиге чөйрө аңаа эвес чедип алган деп билип алганым ол.

Валентина Бегзиевна бо чурттап келген назынында Россияның хей-хей хоорайларыңа чедип, Тываның адын камгалап, хей-хей мөөрейлерге, конференцияларга киришкен. Каас-чараш Тыва-высты алдаржыдып чоруур спортчулар, артистер, чогаалчылар эвээш эвес. Оларның аразында мээң угбам Валентина Бегзиевна база кирип турар-дыр деп бодум амы-хууда санаар мен.

Салгын-оол ИРГИТ.

СЕТКИЛИМДЕН
ДЕТКИП ОРМЕН

«Шын» солунун 2018 чылдың декабрь 8-те үндүрүлгезинге Тываның улустун башкызы Валентина Дөмүр-оолдун «Өөренир арганы берген» деп чүүлүн номчудум.

Ында «Ноябрь 1-де Кызылга болган республиканың тыва дыл шуулганының шиитпирин барымдаалааш, Тываның өөредилге болгаш эртем сайыдының айтышкынын удуртупка кылгаш, тыва дылды школага класс бүрүзүңе неделяда 5 шак (эрги турганы дег) өөредип база уруглар садтарыңа, ортумак, дээди өөредилге черлеринге дески кылдыр өөредир амгы үеде кол сорулга болуп турар» деп бижип каанын номчааш, өөрүп, эки-дир деп, сеткилимден деткип ор мен.

Көдээ суурда уруглар сады назылыг бичии чаштар белин үениң сайзырааны-биле мультфильмдер көрүп турар болгаш, орус дылда чугаалажып турарын эскерген мен. Ында багай чүү боор, эки-ле-дир.

Уруглар садында орус дыл кичээлдерин тускай эрттир хуннерлиг, а арткан кичээлдерни база орус дылга эрттир деп туруп бээрге, киж кайгаар. Ынчаар орус

дылга эрттирип туруп бээр чүве болза, кажан уруглар тыва дылыңа эки, чедингир чугаалап өөренирил?

Тыва дыл дээрге тыва чоннун ыдыктыг, сүүзүнүг дылы. Төрзөн дылывыска шын чугаалажыр, шын бижири хамаанчок, олче шоолугла кичээңгей салбас апарганывыстан тыва дылывыс «бокталып», ийги чергениң дылы апарып чыдары хомуданчыг болгаш дүвүренчиг. Ол дугайында эртемденер, башкылар, чогаалчылар, чон чеже-даа солун-сеткүүлге бижип турарга, түңнел чок. Чүге дээрге тыва дыл Тыва Республиканың күрүне дылы дугайында хойлуну эрге-чагырга херекке албас, ооң негелделерин херек кырында күүседиринче шоолуг кичээңгей салбас. Хамык докумен-тилер орус дыл кырында. Россияның кол күрүне дылы орус дыл болгонда, докумен-тилер-биле ажылды орус дыл кырында чорудуп болгай-ла. А өөредилге, эмнелге, культура дээш өске-даа күрүне албан черлериниң аттарын чүге орус болгаш тыва ийи дылга биживезил? Көдээ черлерге шунту-ла тывалар олуруп алгаш, хурал-суглааны, байырлалдарны дээш өске-даа чүүлдерни чүге бакка-сокка орус дылга эрттирип турар бис?

Олчатмаа ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

Төөгүнүн балалчак арыннары

ЧӨПТҮГ ЧОРУК БАР БЕ, АЗЫ?..

Хоочун башкы, дарга, идепкейлиг дыралчы турушту Кара-оол Вай Ховалыгович «Оюн Танчайның чолу» деп номну чырыкче үндүрген. Ив материалдарыңа, сактышкыңа даянып бижзэн бо ажыл, Тываның үзүнүн кара арыннарын ам-даа чедир ттынмаан, сайгартымаан болгаш, иеп четпес үнелиг.

Мээң сагыжым аартып чоруур айты-Чурмет-Дажы дарганың уйнуу болур ба Минчимаа Санчаевнаның социал далын бичии-даа болза экижидер тывылбайн турары. Ооң хары ам чедип турар. Даргаларга киргеш, анынчажыңа харлыгып олуруп бээр га, мен ооң хелемечизи-биле демей чоруп турарым бо. Кандыг-даа үрел-чок чоруп-ла тур бис. Ачамның даргак күзели боттанзын, Блантина иет-Дажыевнаның меңээ дааскан күүсеттинер ирги бе деп идегел-е бо чүүлүд биждим.

Ачамның демделел кыдыраажындан: а Арат Республиканың Биче-Хурал идиумунун даргазы чораан «контр» коп-мегеге таваржып, хей черге шаа-

жылаткаш, ол «херектен» 27 чыл бурунгаар агарткан, чоннун шынчы огу Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун өөнүн ишти; огу, уруу бичии тар бажыңчыгашта хей ажы-төлү, кырган-авазы-биле сыңмарлажып чурттап олар дугайында «Шын» солунда Кызыл-оол Дулуштуң «Хензиг бажында» деп чүүлүндөн номчааш, дыка-ла эпчок-сундум.

Хей черге буруудаттырып шииттирген кижилерни агартып, оларга тураскаалдарны тургузар деп турар бо үеде оларның өг-бүлезинче, ажы-төлүнче сагыш салыптар эриг сеткилдиг кижиниң бо эрткен 27 чылдар дургузунда тывылбааны эрге-чагырга тутканнарын чоннун салым-чолунга тоомча чогуунун тодаргай херечизи ол деп билдим. Чоок кижилери шаажыладып, боттары киж эргелерин казыдып, түрегдел көрүп чораан улуска оода ам-даа болза чүгээр байдалдан тургузуп берзе канчап баарыл? Оларның мурнунга бистиң кажан-даа үзе төлөп шыдавас өрвистини оода бичи-даа кезин сагыш човангыр, кижизиг чоруувус-биле дулазывыска...

05.01.1990. М.К. Дамчай.

БАЙКАРАНЫҢ САЛЫМЫ

Байкара Далай-Серен Самдан 1908 чылдың апрель 15-те Биикожуунун Баян-Кол сумузунга туттунган. 1925 чылда эжи Байкара Чай биле моол бижик курстарын иштиниге дооскан. 1926-1927 чылда ийи эжишкени Моолдун Улан-Бата нам школазынче өөредип чоруткан. Ол өөредилгезин дооскаш, Далай-Серен Тыва Центр-коопка секретарьлап алган. 1927-1929 чылдарда Тываның олюсчу шериниң комиссары, 1929-32 чылдарда Тываның Москвада Чөөн-үң ажылчын чоннарының коммунист-инверситетинче өөренип кирген. 1932 чылдың август айда С.К. Токаның грамматка-биле Тывага чорупкан. Э биле Тываның кызыгаарыңа-ла нениң айыл чок чериниң ажылдак-тары ону хоругдаан. Аныяктар ара-контрреволюсчу бөлүк тургузуп, удуртуп турган деп хоозун, нүгүлге буруудаткаш, ону кандыг-даа суд

шиитпири чокка 5 чылда кара-бажыңга олуртуп каан. Ооң өөнүн ишти байдал нарыдап турарын улуг эрге-дужаалда төрелинден дыңнааш, Далай-Серенден баш-бурунгаар чарлып алгаш, чаңгыс уруу Тамараның фамилиязын Сат кылдыр өскертти алган. 1942 чылда база-ла суд шиитпири чокта иштики херектер сайыды Н.Ч. Товарищтай кара-бажыңдан Далай-Серенни үндүргеш, Туранче шөлүпкен. Туранга хүндүс чазаныкчылап, дүне вер-стак кырыңа хонуп, доңуп-дожап түрөп чораан. Ол хүнүнүн-не шагдаа черинге демдегледир турган. Туранга совет специалист Романова Анна Захаровна-биле өг-бүле туткаш, Володя деп оолдуг болган. Олгунун фамилиязын Романов кылдыр бижидерин Далай-Серен боду сүмелзэн. Бодунун адын Серенов Далай Самданович кылдыр өскертти алган.

СЭКП-ниң XX дугаар съездизиниң соонда Далай-Серенни агарткан. Тывага кандыг-даа аныяктарның контрреволюс-чу эвилели турбааны бадыткаттынган. 1928 чылдан эгелеп Нам кежигүнү ста-жын эгиткен, «50 чыл дургузунда СЭКП кежигүнү» херек демдек-биле шаңнаткан.

А.З. Романова үстүгү оранче хоочуну мурнап чорупкан. 90 хар чоокшулап олурар, кадыы багай киж Тываның Пре-

зидентизинден Кызылга чаагайжыткан бажың дилеп билдирешикин кирип, кожуунун чагырга чериниң мурнундан-даа дилеп кирирге, сураг болган. Ол үеде ажылдап безин четтикпзэн аныяктар безин бажың-балгатты ап турган болгай. Ооң дугайында эдержип чораан өңүү, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну, «Мемориал» нитилелдин идеп-кейлиг деткичизи М.К. Дамчай човаан сеткилин мынчаар илереткен:

Ындыг нүүр оларда чок, «Контр» дирткеш, бажыңнадып, Хостаттырып, агартырган, ТАР-ның чазак секретары Далай-Серен Самдан-оглу Президент, чазактан-даа Чаагайжыткан бажың дилеп,

ӨГ-БҮЛЕЗИНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Байкара Далай-Серенниң эжи Байкара Санчай Дактаң оглу 1906 чылда Баян-Колга төрүттүнгөн. 1925 чылда Эжи Байкара Далай-Серен Самдан оглу-биле моол бижик курстарыңа өөрөнгөш, 1926, 1927 чылдарда олар Моолдун Улан-Баторга ийи чылдың нам школазын доосканнар.

Байкара Санчай Дактаң оглу Тываның чазаның даргазы Сат Чурмет-Дажының дун кызы Ожамаа-биле (Норжуңмаа) өг-бүле туткан. Боду Иштики херектер яамызыңа, өөнүн ишти алдын черинге ажылдап турда, каты Сат Чурмет-Дажыны хей черге контрреволюсчу бөлүк баштаан деп нүгүлдээш, боолал каапкан. Санчай биле Норжуңмааны ажылындан үндүргөн. Аныяк өг-бүле ийи бичии оолдарлыг. Олары 1936, 1938 чылдарда төрүттүнгөн. Өг-бүле айыылга таваржып турар үеде Норжуңмаа үш дугаар төлүн иштиг турган. Олар Баян-Колче көжер ужурга таварышканнар. 1939 чылдың март айда өг-бүле кыс уруглуг болган. 1940 чылда Байкара Санчайны катының контр чоруунга кирип турган деп нүгүл-биле кара-бажыңнааш, өңчүзүн хавыр-ган. Ол 8 чыл кара-бажыңга олурар кеземчениң чеди чылын эрттиргеш, Красноярск крайның Дзержинск хоорай-же шөлүттүргөн.

Норжуңмаа Чөөн-Хемчикте авазы Сат Эрикпел Сембиловнаның чанынче көжүп алып деп шиитпирилеп алган. Чаш төлү Минчимааны өөнүн ээзиниң төрели Байкара Сүрүн-Хуурак биле Мастайның өг-бүлезинге азырандыга бээр ужурга таварышкан. Ийи бичии оолдарын чаңгыс аътка ушкарып алгаш, чаш төлүндөн чарлып чадап, ыглап-сыктап чорупканын баян-колчулар кээрзеп сактып турган.

Каш удаа бижик чортуп, Харыы манап чадап кагды.

Ийи дакпыр аппаратта Имилеме даргалары Иревистиң чагааларын Илип-көктээш, утупкан боор. Акывыстың хары тозан, Аарыы берге болу берди. Кышкы соокка четпейн чыда Кызыл-дустаар чыгы-ла боор. Президент-даа, даргалар-даа Бир-ле шагда кырый-ла бээр, Ынчалза-даа өттүр бодаар Ындыг нүүр оларда чок. 1998 ч. август, Туран. (М.К. Дамчайның архивинден)

Азыраан ада-иези бир харлыг чаш уругну чаа төрүттүнгөн кылдыр бүрүткөдип, Сүрүн-Хуурак Минчимаа Байкарова деп эде адап алган. Удаваанда Сүрүн-Хуурак чок апарган. Азыраан авазы Мастай хей ажы-төлдүг Байкара Юм-буу-биле чурттап берген. Ам уругнун ады Юмбуу Мария апарган. Өгленип алырга, ат-сывы Чымба Минчимаа Байкарова кылдыр өскерли берген.

Блантина Чурмет-Дажыевна езулуг адын эгидерин Минчимаага каш-даа сагындырган. Башкызы чораан Дамчай Михаил Конолович база адын эгидип, чиигелделерни чедип алырын сүмелеп, нотариуска Минчимааның езулуг угун, төрзөн ада-иезин бадыткаан бижикти шынзыдып берген. Чүгле 2011 чылдың апрель 18-те Туранның суд черинге Блантина Чурмет-Дажыевна боду кээп бадыткап тургаш, дуңмазының езулуг адын эгидерин чедип алырыңа дуза-лашкан. Ам хоочун Байкара (Чымба) Минчимаа Санчаевна деп чингине адын эгидип алган.

Чазак Даргазының адынга чурттаар оран-сава дилеп чагаа-бижик кирирге-даа, үре-түңнел чок бооп турар. Чамдык «молдурга» даргалар Тываның төөгүзүн-даа, Сат Чурмет-Дажының-даа дугайында ханы билбес хевирлиг. Репрессиялатканнары оран-сава-биле хандылары хоойлу-дүрүмде көрдүмзүн-даа дигилээрлер бар.

Чурмет-Дажының уйнуу, Байкара Санчай Дактанович биле Сат Норжуңмаа Чурмет-Дажыевнаның уруу социал чөптүг чорук көрбөзи ол бе?

Ольга ДАМЧАЙ,
хоочун башкы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкиннери

Бистиң өгбевис **Клара Алдын-ооловна САТ** январь айда 70 харлап турар. Ол 40 чылдар дургузунда школаларга математика башкылап, өөрөдиге талазы-бле эргелекчилеп ажилдаан. РФ-тиң, ТР-ниң өөрөдигезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, Улус өөрөдигезиниң тергилни, хөй дипломнар, өртектиг белектерниң эдилекчизи. Ажы-төлүн эртембилгиге чедирген. 10 уйнуунун өгбөзи. Хөндөргөйде дузалал ажыл-агыйын тудуп, ажы-төлүн аъш-чем, ногаа-биле хандырып олурар.

Хүндүлүг өгбөвиске байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, ам-даа хөй чылдар чурттаарын күзедивис.

Ажы-төлү, төрөлдөрдөндөн.

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс **Сергей Оскурович МОНГУШТУН** бөгүн 65 харлаан юбилейи.

Ол кады чуртаан эжиниң чөлөнгиле, 4 ажы-төлүн өстүрүп, эртем-билгиге чедирип, амыдыралче углап баштаан. Хөй санныг уйнуктарының ынак кырган-ачазы. Чаа-Хөл кожуунунуң Булуң-Терек ортумаак школазынга хөй чылдарда одакчылап, завхозтап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Амгы үеде ажы-төлүңгө мал-маганын өстүрүп, уйнуктарын карактажып чоруур. Эргим киживиске аас-кежикти,

быжыг кадыкшылды,
бедик сүлдө-сүзүктү,
кезээде сагыш-сеткили сергек чоруурун
чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

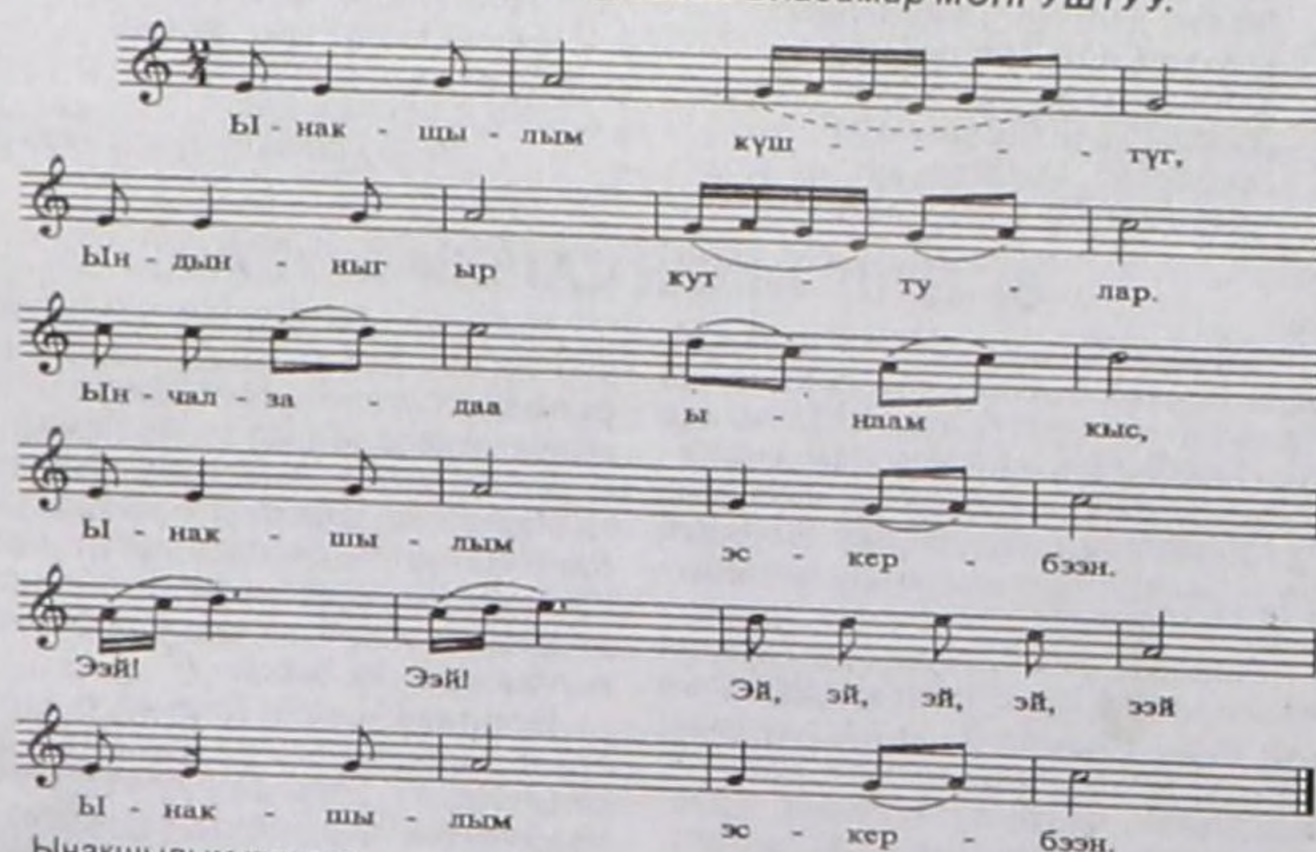
Өөнүң ишти, ажы-төлү, күдээлери, кенээттери,
уйнуктары база чуржааттарындан.

Номчукчуларның дилээ-биле

ЧҮГЕ ДИЗЕ

Сөзү Лидия ИРГИТТИИ. Аялгазы Владимир МОНГУШТУУ.

Ынакшылым күштүг,
Ындынныг ыр куттулар.
Ынчалза-даа ынаам кыс
Ынакшылым эскербээн.
Ээй! Ээй! Эй-эй-эй-эй-эй!
Ынакшылым эскербээн.
Ужуражып душкаштын
Улуг тынып эртер мен.
Уян-чымчак сеткилин

Ужуун туткан боорум кай.
Ээй! Ээй! Эй-эй-эй-эй-эй!
Ужуун туткан боорум кай.
Хемчигежим эринге
Кежээниң-не келир мен.
Чүге дизе сени дээш,
Чүреккейим ыстаар-дыр.
Ээй! Ээй! Эй-эй-эй-эй-эй!
Чүреккейим ыстаар-дыр.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторунуң орадакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ «Редакция
газеты «Шын» л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.
Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туружу
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бо
өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авто
боттары харылзаа.

Чагыдылгач индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730.
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужаганы
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун калбейн барганда, 2-18-10 телефонне дог

О внесении изменений в Решение Хурала представител сумона Кызыл-Дагский Чаа-Хольского кожууна Респ

от 30.11.2016 г. №22

В целях проведения муниципального нормативного правового соответствие с федеральным законодательством, руководствуясь сумона Кызыл-Дагский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва представителей сумона Кызыл-Дагский Чаа-Хольского кожууна Респ Тыва РЕШИЛ:

1. Внести в решение Хурала представителей сумона Кызыл Чаа-Хольского кожууна Республики от 30.11.2016 г. №22 «Об устан и введении в действие налога на имущество физических лиц» сле изменения:

1) В пункте 3.1.

-абзац 2 изложить в следующей редакции:

-жилых домов, частей жилых домов, квартир, частей квартир, к

-абзац 4 изложить в следующей редакции:

«-единых недвижимых комплексов, в состав которых входит хотя жилой дом;»

-абзац 5 изложить в следующей редакции:

«-гаражей и машино-мест, в том числе расположенных в объектах гообложения, указанных в пункте 3.2 настоящего решения;»

2) в пункте 4.1. после слов «квартиры» дополнить словами «, ча лого дома»;

3) в пункте 4.2. после слов «комнаты» дополнить словами «, час тире»;

4) пункт 4.4. изложить в следующей редакции:

«Налоговая база в отношении единого недвижимого комплекса, в которого входит хотя бы один жилой дом, определяется как его када стоимость, уменьшенная на один миллион рублей.»

2. Опубликовать настоящее решение в средствах массовой инфо и разместить в сети «интернет».

3. Настоящее решение действует на правоотношения, связанные с лением налога на имущество физических лиц с 01.01.2017 года.

4. Настоящее Решение вступает в силу по истечении одного ме дня официального опубликования.

Глава-председатель Хурала представителей сумона Кызыл-Д Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва Ш. Сары

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоста земельного участка с кадастровым номером 17:04:0000000:560 из сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Росс Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бояровка, ме Арыг-Бажы, общей площадью 1000000 кв.м., с разрешенным исполь для сельскохозяйственного использования.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка гра вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва Хемский район, с. Сары-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельн четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского рай

Главный специалист отдела по управлению имуществ земельным ресурсам, строительства и контроля Оле

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Өвүр кожунуң Хандагайты ортумаак школазын 2000 чылда, кан Айдыс-оол Николаевич ОНДАРНЫҢ адынга тывыскан А 5 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чо санаар.

Утерянный диплом №СБ 3712845, выданный 2003 году Кызыл государственным медицинским училищем на имя ООРЖАК Мил Михайловны, считать недействительным.

Утерянный диплом, выданный 1998 году Кызылским автодорож техникумом на имя ДАВАА Мерген-Херела Алексеевича, счи недействительным.

Бистиң ававыс, кырган-ававыс, улуг башкывыс
Наталья Натовна ТАРАА

90 харлааш мөчээ. 52 чылдың дургузунда Тес-Хем кожунуң школалары башкылап, муң-муң өөреникчилерни өөреткен.

6 ажы-төлдүң эңерелдиг иези. Кызылдың №2 каттышкан школазы бирги доозукчузу, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы. Ада-чурттуң дайынының хоочуну.

Сөөлгү оруунче январь 18-те 12.00 шакта Тес-Хем кожунуң Самагал суурунда Дружба кудумчузу, бажың 53-1-ден үдээр.

Неделяның тиражи: 12463 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 41